

3.450 UMORJENIH

BRATOMOR V JAMI POD MACESNOVO GORICO

6. POROČILO KOMISIJE VLADE RS
ZA REŠEVANJE VPRAŠANJ
PRIKRITIH GROBIŠČ

3.450 UMORJENIH

Uredil: Jože Dežman

3.450 UMORJENIH

BRATOMOR V JAMI POD MACESNOVO GORICO

6. POROČILO KOMISIJE VLADE RS ZA REŠEVANJE VPRAŠANJ
PRIKRITIH GROBIŠČ

KAZALO

Dr. Jože Dežman

DELO MRTVIH

7

Margarita Maria (Marjetka) Dolinar

TRIPTIH: ZADNJA POT – MOLK – GLORIJA

25

Bogomir Štefanič

DR. MITJA FERENC O PETICIJI ZA SPOŠTLJIV SPOMIN

29

PRAVICA DO POKOPA IN SPOŠTLJIVEGA SPOMINA NA ŽRTVE POVOJNIH

KOMUNISTIČNIH POBOJEV V SLOVENIJI

RAZPRAVA NA ODBORU ZA PETICIJE V EVROPSKEM PARLAMENTU, 14. FEBRUARJA 2024

Dr. Tamara Griesser Pečar

IZROČITEV VOJNIH UJETNIKOV JUGOSLAVIJI LETA 1945 S STRANI VELIKE BRITANI

39

Dr. Mitja Ferenc

RAZISKAVE ŠTUDENTOV FILOZOFSKE FAKULTETE IZ LJUBLJANE OB GROBIŠČIH

55

V KOČEVSKEM ROGU LETA 2004

Dr. Uroš Košir

ARHEOLOŠKA RAZISKAVA POTI DO JAME POD MACESNOVO GORICO IN RAZISKAVA

71

VRTAČE Z ODVRŽENIMI PREDMETI ŽRTEV

Dr. Andrej Mihevc

JAMA POD MACESNOVO GORICO

83

Luka Rozman

ARHEOLOŠKO POROČILO O RAZISKAVI BREZNA POD MACESNOVO GORICO

97

Dr. Petra Leben Seljak

JAMA POD MACESNOVO GORICO 2022: ANTROPOLOŠKA ANALIZA

141

Dr. Uroš Košir

ANALIZA PREDMETOV IZ JAME POD MACESNOVO GORICO

167

Dr. Monika Kokalj Kočevar

ZBIRKA PREDMETOV IZ POVOJNIH PRIKRITIH GROBIŠČ
V MUZEJU NOVEJŠE IN SODOBNE ZGODOVINE SLOVENIJE

251

Mag. Ivo Branimir Piry

RAZVOZLANA SKRIVNOST POKOPA ZA ZIDOM POKOPALIŠČA V ŠENTVIDU

265

Dr. Barbara Lampič, dr. Peter Mikša, Lea Rebernik, dr. Jure Tičar

RAZŠIRITEV EVIDENCE PRIKRITIH VOJNIH GROBIŠČ Z ARHIVSKIMI PODATKI KATASTRA JAM

275

Pavel Jamnik

»V KOČEVJU SKORAJ NI ŽIVE DUŠE. POSLAVLJAM SE OD ZADNJIH SONČNIH ŽARKOV
IN ČAKAM, DA MI NAJDEJO SOBO ZA NASTANITEV.«

295

Dr. Uroš Košir

SKUPEK DOKUMENTOV IZ TABORIŠČA BEŽIGRAD PRI CELJU

319

Dr. Jože Dežman

POIMENOVANJE MRTVIH

327

Črtomir Frelj, 2024

– ČE SE DEJSTVA SPREMENIJO, A JE PROU SPREMENIT MNENJE?
– TO SI MRBIT ZNANOST LOHK PRVOŠ, VERA PA NIKAKOR NE.

DELO MRTVIH

2024 – v spomin na 15 let od vstopa k umorjenim v rovu sv. Barbare v Hudi jami in za dialog o pokopu nepokopanih mrtvih

Naj z nekaj primeri umestim šesto poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v obzorja Philippa Ariesa in Thomasa W. Laquerja. Njuni knjigi nam povesta, da kulturo in civilizacijo narekuje naš odnos do mrtvih, ali drugače povedano, da mrtvi delajo za nas. In seveda se tako godi tudi z nekulturo in neciviliziranostjo oz. mrtvi delajo proti nam.

CINIKI

Leta 2015 je izšla knjiga Thomasa W. Laquerja, v kateri poudari, da je eden od gradnikov človeške civilizacije prav večno odgovarjanje na vprašanje, kaj živi počnemo s trupli soljudi. Laquer izhaja iz tega, da civilizacije na svoje načine zavračajo metanje mrtvih človeških teles kot odpadkov.

Diogen je kot cinik določil, naj ga ne pokopljejo, ampak naj njegovo truplo vržejo kamor koli. In ko so mu zgroženi ugovarjali, da menda ne pticam in zverem, naj bi odgovoril: »Nikakor. Postavi mojo palico blizu mene, da jih odženem.« »Kako lahko to storiš,« odgovorijo, »saj jih ne boš zaznal?« »Kako sem potem poškodovan, ko me te živali raztrgajo, če nimam nobenega občutka?«

Leta 2015 je v Sloveniji dozorela odločitev, da bodo vsi posmrtni ostanki iz rova sv. Barbare v Hudi jami prekopani. Nekateri pa so bili za to, da se jih znebimo po Diogenovo.

V taki cinični pozi se je tudi leta 2015 postavil Jože Pirjevec. Umestil sem jo v takratno razvneto dogajanje, ki je bilo povezano s tedaj šestletnim spraševanjem o tem, ali izkopati vse posmrtnne ostanke umorjenih v rovu sv. Barbare v Hudi jami in jih pokopati ali ne.

Uvodoma sem napisal nekaj besed o tedaj objavljeni pri necenzurirani izdaji Butalcev in kako jih je Barbara Simoniti uvrstila med klasike nonsensa.

»Toda za Milčinskim so prišli rodovi, ki so imeli nonsens v krvi. Samo spomnimo se, kako se je vsulo po vladiki Francu Rodeu, ko je umetničil, da je ateistični pokop nekako tak, kot da bi pokojnega zapakiral približno tako kakor smet in se ga tudi temu ustrezno znebil. Pa Rode ni bil iz pravega lesa, ni vedel, kako se streže taki stvari. Pa so bili gadje, ki so to znali. Ki so bili pravi

rokohitrci, pa ne toliko 'na shojeni in marljivo obdelani slovenski zemlji', ampak globoko pod njo.

Pravnik Zoran Polič je kot minister za notranje zadeve Narodne vlade Slovenije 12. junija 1945 zadolžil vse okrožne Narodno osvobodilne odbore, 'da čim preje zacelimo težke rane preteklosti, da čim preje odstranimo vse, kar spominja na fašistično okupacijo v naši deželi in da predvsem čim preje odstranimo sledove okupatorskih zločincev in domačih izdajalcev'.

Verjetno se čudite, da sem jo urezal za takim podzemnim nonsensom. Ukaz sam je bil že malo usekan, saj se z njim na mile viže ubadamo Slovenci, pa bratje Hrvati, Srbi, Črnogorci, Bosanci, pa mrzki nam Lahji in Švabi in še marsikdo. Toda iz tega podzemeljskega nonsensa je naš dični akademik, profesor, doktor, premukan v priimkih na vse viže, sam Jože Pirjevec v Primorskem dnevniku dne 5. listopada A.D. 2015 razvil vrhunski nonsens za vse čase, za vse butce in tepčke: 'Dobesedno prenašati to zgodbo (o Antigoni – op. p.) v naš čas je po mojem zgrešeno. V antiki so ljudje verjeli, da je treba truplo pokopati, čeprav simbolično – Antigona je Polinejka samo prekrila z zemljo – če naj duša pride v Hades. Mislim, da je danes takšen obreden odnos do mrtvih anahronističen tako za verne kot za neverne. Tisti, ki verjamejo v nesmrtnost duše, vedo, da je nič ne more uničiti in da ni obreda, ki bi ji lahko koristil ali škodil. Tisti, ki v posmrtno življenje ne verjamejo, pa sprejemajo smrt kot danost, ki se jih v bistvu ne tiče. 'Ko bom mrtva', je rekla plemenita humanistka Margerita Hack, 'mene ne bo.' V tem kontekstu je za ene in druge brez pomena, kje so pokopani: če ležijo v piramidi ali v anonimnem grobu (kar velja za večino človeštva), je vseeno.'

Aj, aj, kaj se nam obeta. Kaj Pahor in Cerar, pa predsedstvo SAZU, pa slovenski pisatelji, pa Cerkev in vsi, ki jim je grobov mar. In kaj šele Commonwealth Grave Commission, ki po neumnem zapravlja denar in darove za 1.700.000 pokopanih po vsem svetu, kaj vendar s Kriegsgräberfürsorge, ki je po padcu Berlinskega zidu prekopala 827.751 mrličev na vseh frontah Tretjega rajha. In aj, aj, kaj se vendar zastonj mučijo v Srebrenici, pa Ruandi, pa Kambo-dži ... Kaj ga vendar sračka Evropska komisija, ko Pirjevčevi novi veri navkljub naroča Sloveniji, da mora pri ekološki sanaciji Celja poskrbeti tudi za posmrtnne ostanke tam umorjenih.

Ko bo vest o blagodatni po Pirjevcu prišla do njih, se bodo po vrsti zaklali s peharjem.

Vse to kaže prebrisano povečano butalskost in tepanskost Pirjevčevega nonsensa. Seveda pa bo moral narediti red tudi v lastnih vrstah, saj je Pirjavec perjanica nonsensa, ki ga pridigajo komunistični veterani. Malo nerodno je, da se je ravno dični trikratni heroj, maršal in večni prvi predsednik tovarišč Tito dal pokopati z vsem ropotom in ropotijo v hišo cvetja. Da o grobnici herojev na nunskem vrtu niti ne govorimo. Vendar tudi te zablude ne bodo ušle bridkemu nonsensu. Tako res ne bo možno Pirjevcu in komunističnim veteranom očitati, da so 'boljševistična' organizacija. Saj to niso, so vse več kot to, so nonsens.«¹

Pirjevčevo cinično držo so njegovi titotilno konzervativno čuteči soborci ohranili. Zastavonoša njih nonsensa je Zoran Jankovič, župan ljubljanski. Po njegovem v Ljubljani ni »domobraskih spomenikov« in po njegovem je Ljubljana »mesto heroj«, ki se ga menda brani tako, da tu ne bo »domobraskih spomenikov«. S tem menda misli tako grobove kot spomenike.

Nenavadno je, da se tej koaliciji cinikov pridružuje tudi Spomenka Hribar. Aprila 2009, po vstopu mrtvih iz rova sv. Barbare v javnost, je protestirala proti njim: »Publicistka in raziskovalka Spomenka Hribar je na nocošnjem poslanskem večeru poslanke SD Andreje Rihter v Celju povedala, da razkopavanje povojnih grobišč ne sodi v pieteto do mrtvih, prav tako v pieteto ne sodi razkazovanje trupel prek medijev. Za Hribarjevo je Huda jama pri Laškem zadosten primer, da se ta del slovenske zgodovine končno zapre.«² Mrtvi ji grenijo življenje še dandanes, ko obupana vzdihuje: »Kar zadeva preteklost, je pa treba imeti tak odnos do nje, da pustimo mrtve na miru.«³

Preden slovenskim cinikom predstavimo delo mrtvih iz hudih jam, si oglejmo, kako je z odnosom do mrtvih na Zahodu v zadnjem tisočletju in posebej zadnjih dveh stoletjih.

DELO MRTVIH

Ura naše smrti Philippa Ariesa iz leta 1981 ima podnaslov Klasična zgodovina zahodnega odnosa do smrti v zadnjih tisoč letih.⁴ Aries obravnava štiri vodilne teme: zavedanje posamezni-

ka, obrambo družbe proti neukročni naravi, vero v posmrtno življenje in vero s obstoj zla. Po njegovem je soodnosnost med človekovim odnosom do smrti in njegovim zavedanjem sebe. Iz tega izhaja njegova dosežena bivanjska razvitost ali preprosto njegova osebnost, individualnost.

Toda razmerja do smrti oblikujejo tudi družbo. Aries opisuje spremembe teh razmerij in z njimi povezan zgodovinski razvoj v poglavjih o ukročni smrti, lastni smrti, oddaljeni in neizbežni smrti, smrti drugega in nevidni smrti.

Leta 2015 je Ariesu na tem potovanju s smrtjo po Zahodu sledil Thomas W. Laquer s knjigo Delo mrtvih in podnaslovom Kulturna zgodovina posmrtnih ostankov.⁵ Posebno pozornost posveča obdobju med 1680 in 2000.

Laquer se ukvarja s smrtjo skozi tisto, kar smrt pusti za seboj: skozi mrtvo telo. Ta neživa stvar – ki je vedno več kot stvar, je bila vseskozi predmet naše domišljije. Potrebujemo ga. Opravlja ogromno dela za preživetje.

Zgodovina dela, ki ga opravljajo mrtvi, je zgodovina tega, kako mrtvi prebivajo v nas – posamezno in skupno. Je zgodovina tega, kako si jih predstavljamo, kako osmišljajo naša življenja, kako vplivajo na javne prostore, politiko in čas. To je zgodovina domišljije, zgodovina tega, kako mrličem pripisujemo pomen. To je res največja možna (greatest possible) zgodovina domišljije. Živi bi lahko v katerem koli trenutku poročali o svojih prepričanjih o tem, kje, kdo ali kaj so mrtvi, ali kaj je smrt, ali kako bi mrtvi lahko delovali v tem ali kakšnem drugem svetu: grobo rečeno o »odnosu do smrti« ali »verskih prepričanjih«, ali »prepričanjih o mrtvih«. Toda moč teles je izjemno neodvisna od tovrstnih pogledov. Če je temu tako, bi bilo v našem razočaranem/odčaranem svetu bolje, da ne govorimo o delu mrtvih, ampak živih: mi – ne nekako maščujoči se mrtvi – smo tisti, ki opravljamo pravo delo. Če to sprejmemo, lahko bolj jasno govorimo o družbeni zgodovini, o tem, kaj so resnični živi ljudje v globinah časa – zlasti od osemnajstega stoletja naprej – počeli z in prek resničnih mrtvih trupel, in o kulturni zgodovini, o tem, kaj so ljudem pomenila in pomenijo njihova dejanja. Toda mrtvi delujejo v tej zgodovini, četudi smo prepričani, da so nič in jih nikjer ni. Njihov ontološki položaj je manj pomemben. Delajo to, česar živi ne moremo storiti sami.

Mrtvi ustvarjajo civilizacijo v velikem in intimnem obsegu, povsod in vedno: njihova zgodovinska, filozofska in antropološka teža je ogromna in skoraj brez meja in primerjav. Smrt in mrtvi kot taki morda nimajo zgodovine v običajnem pomenu, temveč le

¹ Jože Dežman, Nonsens nonsensa. *Reporter*, 16. novembra 2015.

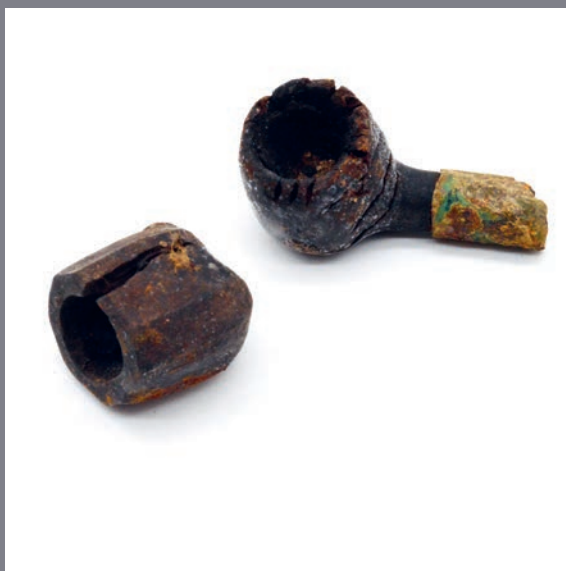
² STA, Za Spomenko Hribar razkopavanje povojnih grobišč ne sodi v pieteto, *Dnevnik*, 9. aprila 2009.

³ K. T., Rosvita Pesek, Spomenka Hribar: Enotnost je pravzaprav prišla čisto na koncu s tem sporazumom, *MMC RTV*, 23. december 2023, <https://www.rtvsl.si/slovenija/spomenka-hribar-enotnost-je-pravzaprav-prisla-cisto-na-koncu-s-tem-sporazumom/692711>

⁴ Philippe Aries, *The Hour of our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years*. New York: Vintage Books, 2008.

⁵ Thomas W. Laquere, *The Work of the Dead—Cultural History of Mortal Remains*. New Jersey: Princeton University Press, 2015.

*Različne pipe za kajenje
tobaka. Foto: U. Košir, 2023*

*Kadilski pripomočki: ciga-
retni ustniki in vžigalnika.
Foto: U. Košir, 2023*

11. februar 1945

Sinoči sem bil na podčastniškem družabnem večeru. Bilo je zelo lepo. Pili in peli smo do druge ure.

14. februar 1945

*

15. februar 1945

*

16. februar 1945

Sinoči sem sanjal generala Nedića.

*

18. februar 1945

*

21. februar 1945

*

Prisežem, da bom, če se vrnem živ v Srbijo, vsaj mesec dni mirno živel zgoraj v »Bačevištu«, stran od vseh bolečin in hrupa.

Slišim, da komunistični gadje (v Srbiji) zbirajo še deset tisoč otrok za internacijo. Najbolj mi je žal Dragice, zadnje sestre. Vem, kako zelo bi rada slišala o meni, saj me je imela zelo rada. In potem Verica, ki me ima bolj rada kot lastno mamo. Bosta dočakali, da se jima vrne brat – edini in zadnji!?

5. marec 1945

*

K nam je prišel poveljnik in številni častniki. Na tem dogodku je bila recitirana moja prva pesem – »Naši tovariši«.

*

Dragi moji starši! Oprostite mi, ker sem pozabil na vas, ker vam nisem zadnje dni nič pisal.

10. marec 1945

*

16. marec 1945

*

Včeraj zvečer sem bral predavanje tovariša predsednika, v katerem pravi, da bo tu nekje verjetno desant in da bodo zavezniki hoteli najti kontakt z nami (namesto Titovih krvnikov bodo videli naše obraze). Pravi, da nas je sem pripeljal sam Bog, nas in našo srbsko vojsko.

21. ali 22. marec 1945 (nečitljivo)

Nedelja. Sinoči sem spet sanjal, da se vračam domov k svoji sestrici in mami Draginji.

*

23. marec 1945

*

Sinoči sem sanjal teto Maro.

25. marec 1945

*

28. marec 1945

Ura je že 10.30. Nocoj je Gospod mene in mojega vojaka Meda in še nekaj drugih tovarišev rešil gotove smrti – pogube. V zgradbi štaba stražnice in pri vhodnih vratih je nekdo pustil kovček s pašteto, naj-nevarnejšim razstrelivom. Eksplodiralo naj bi okoli 19. ure. Takrat smo vsi vstopali v stavbo, ki naj bi jo razneslo. Toda kdo bo, če ne Bog! Nismo bili oddaljeni niti pet metrov, ko je eksplodiralo samo vžigalnik. Niti kosca od nas ne bi ostalo, če bi eksplodiralo tudi razstrelivo. Nocoj me je rešil vsemogočni Bog. To ste ga vi preprosili, jaz ga nisem.

30. marec 1945

Sinoči sem vas zopet sanjal, moji dragi domači. Kot bi prišel domov. Srečam bratranca Radoslava iz vasi, poljubiva se. Vsi se me zelo razveselijo. Na koncu sem se pozdravil z očetom. Dragica je že malo dekle. Verjamem, da pridem k vam do praznovanja »Svetega Nikole«. Le da bi vas Bog obvaroval v tem vojnem stanju.

Takoj ko pridem, če Bog da, se bom oženil, ker vem, da to vsi pričakujete od mene. Ah, ampak ali se bo to tukaj sploh končalo?! Dragi moji, gorim od nestrpnosti, od želje, da se čim prej vidimo. Ko tole pišem, sam sebe sprašujem, kako ste, da vem, če ste živi?!

(nečitljivo)

Če se ne vrnem, ne bodite žalostni! Vedite, da sem umrl kot Srb. Mirno, tiho ... zadnje besede bodo namenjene vam, zadnje podobe, ki jih bom videl, preden zaprem oči, bodo vaše, dragi moji, rekel vam bom zadnji »zbogom«, se nasmehnil in – šele nato – izdihnil. Žal mi bo le za mojo nedotaknjeno neljubljeno mladostjo ... da nimam komu sporočiti in jo pozdraviti: »Zbogom, vem, da me ljubiš, tudi mrtvega.«

(nečitljivo)

Izvedel sem, da so se bile nedavne mirovne konference⁶ 100-procentno končale v našo korist. Ameriška in angleška delegacija sta vedno korektni. Naš kralj je o vsem obveščen. Pričakujemo, da se kmalu vrne. Oblikovana je bila nova jugoslovanska vlada. General je vojaški minister. Mi in četniki in (domobranci, Slovenci) smo nova jugoslovanska vojska v domovini. Končno smo si izborili

⁶ Jaltska konferenca (tudi Krimska konferenca in s tajnim imenom Argonavtska konferenca) je potekala od 4. februarja do 11. februarja 1945. Namen konference je bil sestaviti povojni mir, ki bi predstavljal ne le kolektivno varnost reda, temveč tudi načrt za izrekanje samoodločbe v osvobojenih evropskih državah. Na konferenci so razpravljali o ponovni vzpostavitvi narodov v opustošeni Evropi.

lastno državo. Začetek vrhunca je blizu! Še malo potrpljenja in truda. Naš premik je blizu, naše prsi in mišice pripravljene na vse. Zavezniki se pripravljajo, da polete s Triglava in moji domovini prinesejo svobodo, kot leta 1918 iz Kajmakčelana. Srbija, tvojemu hudemu trpljenju in sramotnemu poniževanju se bliža konec. To bo leto v zgodovini Srbije. To bo najsvetlejša in najveličastnejša ura, ki jo bo Srbija kdaj doživela. Mi smo zagotovilo, da se to ne bo nikoli več ponovilo.

1. april 1945

*

3. april 1945

*

4. april 1945

*

Redko spim, ponoči sploh ne morem spati. Včeraj zvečer sem bral pisma, ki sem jih prejel od vas, ki ste mi jih pisali. Komaj sem se zadržal, da nisem zajokal. Moje oči so bile polne solza. Kaj sploh lahko naredim?!

Sinoči sem sanjal tebe, mati. Kakor da sem prišel domov, sva šla nekam skupaj, naložila si si neko sadje in komaj hodiš, mučiš se, hodiš pred menoj. Želiš prečkati križišče, potem pa se spotakneš. Stečem proti tebi in te potegnem v stran. Ti nadaljuješ s hojo po progi, ne da bi se obrnila. Še vedno sem žalosten, ker si odšla in mi nisi povedala, kako se počutiš.

5. april 1945

*

6. april 1945

*

Pred štirimi leti na današnji dan sem bil na obisku pri tebi, stari oče moj. Evo, sedaj sem v vojski. Zdaj je to drag spomin, ki mi vzbuja hkrati žalost in tolažbo.

Sinoči sem spet sanjal, da sem doma. Sanjal sem tudi pokojnega brata Mića, teto Maro in sosedo Bojano.

Vem, da je prišel konec. Od tod slišim topovsko streljanje, čeprav sem precej daleč. V primeru, da se zadeve zavlečejo, nam ostane še barikada Ljubljane. Tam se bomo borili do zadnjega. Ne bo nam žal za naša mlada življenja. Zavedamo se, zakaj umiramo. In po kateri poti hodimo. To je prava in edina pot. Naj nas slavijo in povelečujejo vsaj kasnejši rodovi ...

*

6. april 1945 (drugi zapis tega dne)

Velika noč, »Đurđevdan« (jurjevo), naša slava. Sinoči smo barvali jajca za danes. Bili smo veseli kot otroci. Sinoči sem bil v sosednji vasi, da sem se videl z botrom Vukadinom.

Dragi moji! Kaj delate danes? Jasno, da ste zelo žalostni. Tudi meni ni lahko, a vseeno, jaz sem vojak, vi pa starši. Še malo streljanja! Se vidimo kmalu.

7. april 1945

*

9. april 1945

*

11. april 1945

Stalno pričakujemo premik.

*

Sinoči sem sanjal velike bitke, bombardiranje in Bojano, našo sosedo. Pousod mi je šlo dobro, v njenem pismu pa sem prebral, da najine zadeve še nikoli niso bile bolj ugodne.

12. april 1945

*

13. april 1945

*

15. april 1945

*

16. april 1945

*

Jutri gremo nazaj v Cerknico, od tam naprej proti vzhodu. Naše enote bodo stolkle partizane.

*

17. april 1945

*

V Kočevju skorajda ni žive duše. Vsaka hiša je bila prerešetana s krogli in sobe so se porušile zaradi bombardiranja. Sedim na nekem zidu blizu cerkve na obrobju mesta. Pozdravljam zadnje sončne žarke in čakam, da mi najdejo sobo.

Nimam toliko časa, da bi ves čas, tako kot prej, mislil samo na vas. Zdaj imam veliko drugih misli in skrbi.

18. april 1945

*

19. april 1945

*

20. april 1945

*

Sinoči sem sanjal mamo, očeta, sestre.

*

20. april 1945

*

21. april 1945

Sinoči smo pokopali mrtvega tovariša. Duhovnika nismo našli. Narredili smo križ in spletli venček. Sprevod je bil majhen; le nas deset, njegovih tovarišev. Niti sveč nismo imeli. Kaj lahko storimo! Mogoče nas ne bo mogel pokopati nihče ...

22. april 1945

*

24. april 1945

*

25. april 1945

Danes sem sanjal mamó, očeta, pokojnega brata, sestro, strica, teto Radmilo, kot da smo nekje v Sloveniji. Z Mićom sva se kopala pred neko hišo in jaz sem mu ponujal svojo srajco, njegova je bila mokra.

26. april 1945

*

27. april 1945

Sinoči smo pokopali še dva prijatelja. Prav jaz sem jih položil v truge.

*

Včeraj sem izvedel grozljivo novico, da je naš tovariš predsednik umrl v prometni nesreči.⁷ Njegova smrt je nepopravljiva izguba ne le za Srbijo, ampak tudi za celotno Evropo. Slava dragemu tovarišu predsedniku.

28. april 1945

*

29. april 1945

(nečitljivo)

Danes je cvetna nedelja. Tega praznika sem se že kot otrok zelo veselil. Zdaj povsod vidim le kruto in strašno resničnost. Ne vem, kje bom omagal, kje se bom zbudil.

30. april 1945

*

Sinoči sem slišal za Mussolinijevo smrt.⁸

⁷ Dimitrije Ljotić, politični vodja Srbskega dobrovoljnega korpusa, ki je bežal skupaj s SDK, je bil 22. aprila 1945 poklican iz Postojne v Šempeter pri Gorici, da bi koordiniral umik svojih enot pred partizani v Italijo. Na pot je odšel naslednji dan, v Dobravljah pri Ajdovščini pa so pred tem partizani delno porušili most. Ljotićev sofer, ki je imel zelo slab vid z dioptrijo, je v mraku to spregledal in v nesreči 23. aprila 1945 se je Ljotić smrtno ponesrečil.

⁸ 25. aprila 1945 popoldne je Mussolini zapustil Milano in se odpravil na beg na mejo s Švico in Italijo z namenom, da bi se v Švici vkrcal na letalo in pobegnil v Španijo. 27. aprila zvečer so ju skupaj z njegovo ljubico v bližini jezera Como ujeli italijanski partizani, ki so ustavili konvoj, v katerem sta potovala. Odpeljali so ju na majhno kmetijo v Mezzegro in ju tam 28. aprila 1945 ponoči brez sojenja ustrelili. Mussolini je bil ob smrti star 61 let. Po njuni smrti so njuna trupla s kombijem odpeljali nazaj v Milano, kjer so ju obesili na bencinski črpalki skupaj z ostalimi mrtvimi fašisti.

1. maj 1945

Zdaj sem že drugič v Ljubljani. Tu sem spoznal Slovenko, lepo tovarišico. Svojo najboljšo fotografijo ji bom dal v spomin name. Menda gremo proti Postojni.

2. maj 1945

*

3. maj 1945

*

4. maj 1945

*

5. maj 1945

*

9. maj 1945

*

14. maj 1945

Odšli smo ob 11. zvečer. Pred odhodom sem videl, kako se človek loči od svojega življenja. Deset metrov pred mano je eksplodirala bomba. Prah je zameglil množico. Iz prahu je bilo slišati stokanje, le dva ali trije izdihljaji. Kako zgovorno je bilo to stokanje. To je bilo njihovo slovo od najdražjih. Dva sta bila ubita. Videl sem tudi, kako so jima mišice še vedno trzale. Ležala sta v krvi.

*

Malo je manjkalo, da bi se spopadli z Nemci. Nekatere smo celo razorožili. Okoli poldneva smo prispeli na avstrijsko stran, tam sem videl prvega Američana.

Po prečkanju Drave smo nedaleč od mesta odložili orožje. Za nas je bilo to zelo neprijetno, a politično neizogibno. Malo naprej od mesta razorožitve smo zagledali desetino partizanov. Cinično se nam smejejo v oči. Kri mi je butnila v glavo. Vseeno pa sem se počutil močnejšega od njih tudi brez orožja.

Moji prijatelji so bili zelo vznemirjeni, tolažil sem jih. Prišli smo do jezera in velikega travnika približno 1 km južno od Celovca. Tam smo se utaborili, Slovenci, Rusi, tudi hrvaški domobranci. Postavili smo šotore in se ogradili. Nihče nas ne straži. Angleži so partizane pregnali čez Dravo. Zvečer ves travnik odmeva v pesmi. Res smo neki svobodni ujetniki. Nikogar več se ne bojimo.

18. maj 1945

Sinoči sem sanjal mamó, očeta in našo sosedo Olgo. Želim vam, da ste vsi živi in zdravi.

*

20. maj 1945

*

23. maj 1945

Noč prej in sinoči sem sanjal mamó.

*

24. maj 1945 (Zadnji vpis v dnevnik)

Včeraj zvečer smo dobili komando za premik. Mi smo že pripravljene. S tovornjaki nas bodo premestili v sestavo preostalega korpusa. Deževen dan. Gremo v južno Istro.

SKLEPNE MISLI

Konflikt med človeškimi skupnostmi (v današnjem času med državami in narodi ali/in med ideološko in versko poenoteno družbeno skupino) v svoji »logiki« vsebuje toliko psiholoških, socialnih, ekonomskih in vrednostnih nasprotij, ki se preslikajo v moralne in etične vrednote posameznika znotraj skupnosti, da se v nekem trenutku večini zazdi vojna kot razreševalec konflikta, v katerem je potrebno nasprotnika fizično uničiti, nujna. Začno jo razumeti in sprejemati kot edino možnost rešitve nastalega konflikta. Ta notranja logika nasilja med človeškimi skupnostmi skozi celotno človeško zgodovino onemogoča, da bi se človeška vrsta vojni kadar koli sploh lahko izognila. Čeprav si neradi priznamo, je nasilno reševanje konfliktov znotraj vrste *Homo Sapiens* nedvomno del genetske danosti. Z oblikovanjem človeških skupnosti (kulture) se je ta genetska/biološka potreba le prenesla iz posameznega osebkna na celotno, do današnje razvojne faze razvejano in strukturirano človeško družbo, ki se združuje v etnične skupine, narode, države in zveze držav. Različnost kultur, verskih nauk, moralnih vrednot, materialnih možnosti in predvsem »jedrnih«⁹ človekovih socializacijskih procesov, s katerimi se nasilje iz genetske osnove prenaša tudi v kulturo posamezne družbe, so okviri, zaradi katerih se človeška vrsta nasilnih konfliktov in vojn ne bo rešila nikoli. To seveda vključuje tudi vse psihološke, karakterne in kognitivne razlikosti posameznika znotraj družbene skupine, zato v okviru nasilnih konfliktov in vojn prihaja do nepredstavljivih zločinov, ki jih zagrešijo posamezniki, ko se jim v konfliktnih družbenih situacijah ponudi priložnost izživeti svoj podedovan in socializacijsko osvojen ter osebnostno/psihološko oblikovan »potencial«.

V času miru večina posameznikov nasprotuje vojnemu/nasilnemu reševanju konfliktov. Takrat cvetijo zgodbe o zlu vojn in trpljenju posameznika v njih. Vojne tragedije ter imena in priimki

ljudi, ki so bili žrtve prejšnjih vojn ali so zaradi vojn trpeli, postanejo združevalno vezivo družbe. S hipokritskim izgovorom poudarjanja njihovega spomina zato, da naj se zlo vojn ne bi ponovilo. Na nivoju posameznika in družbe opisovanje trpljenja in izgube življenj pomeni ohranjanje junaškega spomina na v vojni žrtvovane. V svojem temelju pa so take zgodbe o minulem trpljenju in žrtvovanju pripadnikov »naše« skupnosti v resnici predvsem ideološka in psihološka zanka. »Naša« zgodovina človeške skupnosti, države, religije ali morda le manjše ideološke skupine, ne da bi se člani družbe tega sploh zavedali, drugim skupnostim, torej morebitnim bodočim nasprotnikom, s tem le neprestano sporoča, kaj bo posamezna skupnost pripravljena ponovno prestatiti in storiti drugim, če se na kakršen koli način čuti ogroženo. Seveda, če se ogroženo začuti elita, ki tako skupnost vodi in ima v rokah družbene in ekonomske vzvode za mobilizacijo svojih zvestih podanikov/državljanov/vernikov.

Eno od prav shizofrenih lastnosti modernih družb je, da kljub izrecnemu poudarjanju temeljnih človekovih pravic z zaostrovanjem družbenega konflikta posameznik kot oseba z imenom in priimkom družbi pomeni vedno manj, spreminja se le še v člen, ki bo »za ceno lastnega življenja« branil to, kar naj bi bilo ogroženo ali se boril »do zadnje kaplje krvi« za tisto, kar po oceni družbenih elit »naši« skupnosti pripada. Ko se vojne akcije sprožijo, se posameznik (zaradi katerega »dobrobiti« naj bi po družbenem utemeljevanju do konflikta sploh prišlo) spremeni v »živo silo«, ki je opredeljena zgolj s številom posameznikov v sestavi vojaške enote. Posameznik izgubi osebno identiteto in njegovo osebno razumevanje dogajanja, čustvovanje in intima niso več pomembni. Še celo več, kot zgolj ena od števil v vojaški statistiki tega ne sme niti imeti. Posameznik v vojni ostane popolnoma sam. Sam med samimi. Sam s svojimi strahovi, željami, hrepenenji, spomini, ki nikogar več ne zanimajo ali vznemirjajo. Edino, kar posamezniku ostane, je samotolažba ali bolje rečeno samoprevara, da je na pravi strani in da se bori za pravo stvar. O zapisanem se lahko na primer od leta 2022 vsakodnevno prepričamo v poročilih iz vojne v Ukrajini.

Ko se vojni konflikt zaključi, se preživeli pred svojo vestjo in družbo, v kateri bivajo, podredijo resnici o konfliktu, ki jo na novo »gnete« in oblikuje vladajoča družbena struktura s svojimi ideološkimi vzvodi. Zgodovinopisje »konceptualizira«, zmagovalci so ponosni, poraženci prezirani. Spomini in razlage resnice »žive sile«, ki se ji vrne ime in priimek, se podredijo zmagovalni resnici, »uničena živa sila« pa postane »gorivo« novim ustvarjanjem napetosti proti premagani ali zmagovalni drugi strani konflikta. Čustvene bolečine, osebne tragedije, razrvani bližnji oseb, ki jim je bilo kot pripadnikom »žive sile« nasilno prekinjeno življenje, ostanejo v spominu le še za časa življenja njegovih neposrednih

⁹ S tem imamo v mislih najzgodnejše oblikovanje človekove osebnosti, ki skozi socializacijo psihološko in vrednostno oblikuje in umesti posameznika v konkretno družbo in čas, v katerem živi. Vse človeške družbe, od najprvobitnejših do današnjih, v svojih kulturnih in vrednostnih vzorcih vsebujejo tako nasilje do posameznika znotraj družbe, kot nasilje do pripadnikov drugih skupnosti. Biološka podstat človeške vrste je pač tudi nasilje, ki ga oblikovanje in razvoj skupnosti skozi kulturne vzorce le prikriva in ga poskuša imeti pod družbenim nadzorom.

bližnjih, skupnosti pa služijo le kot legitimizacija sodelovanja in lastne moči v vojnem konfliktu.

Čeprav človeških skupnosti ni mogoče odtegniti od vojn, posameznik pa se zaradi ustroja družbe udeležbi v takem konfliktu ne more izogniti, zavedanje, kakšno trpljenje za udeležence pomeni vojna, vsaj nekoliko brzda človeško slo po nasilju. Če ne zaradi drugega, vsaj zaradi strahu, da je v vojni lahko življenje katerega koli posameznika, ki bi sicer trajalo še desetletja, nasilno prekinjeno. Čas življenja posameznika, ki se rodi na ta svet, pa je edina, do svetosti vredna stvar, ki jo človek ima.

Poskusimo pri vrednotenju človeškega življenja izhajati zgolj iz razmisleka o količini trpljenja, ki ga je posameznik brez možnosti lastne izbire deležen zaradi rojstva v posamezno ideološko ali/in versko determinirano družbo. Ob tem upoštevajmo, da posamezniki ne glede na organiziranost in ideološka ter verska načela družbe, v katero so rojeni, bolečino, strah, ljubezen, ponos ... doživljamo s podobnimi, če ne povsem univerzalnimi psihofizičnimi odzivi. Pri vrednotenju človeške stiske in bolečine posameznika, pahnjenega in ujetega v vojni konflikt, nas pri obravnavi dnevniških zapisov vojaka zato niso zanimali družbeni vzroki, ki so do konflikta privedli, kajti pri tem gre za vzroke, na katere posamezni član družbe skoraj nima vpliva. Pri takem vrednotenju človeške stiske je lahko poštena ugotovitev le in edino ta, da je bolečina ljudi, ne glede na stran in zastavo, ki vihra nad njihovimi glavami, enaka. Ideološke floskule, da je bolečina »naših« hujša od bolečine »njihovih« in da so si »oni« za trpljenje krivi sami, »mi« pa se borimo za »pravično stvar«, so vedno le nov spodbujevalec medsebojnega sovraštva in ščitenje vladajoče elite pred množico, ki je zaradi njih utrpela tako bolečino. Edina resnica pa je, da »naše« boli povsem enako in umrejo enako težko kot »njihovi«.

V predstavitvi dnevnika vojaka SDK se zato nismo opredeljevali do »zgodovinsko pravilne strani v vojnem konfliktu«. Vzroki zanje so vedno tako močno versko/ideološko/socialno zapleteni in prepleteni, da tudi po pretečenih stoletjih za večino vzrokov vojn po svetu ni pravega konsenza. Izhajali smo zgolj iz prepričanja, da je vojna vedno skrajno napačna strategija reševanja konfliktov v družbi. Verjamemo tudi, da kljub ideološkim prepričevanjem, interpretacijam in reinterpretacijam prave strani v vojni ni. Do neke mere so mogoče le ocene, kaj je bila posledica posamezne vojne. Ker pa ni mogoče vedeti, kako bi se družba spremenjala, če vojne ne bi bilo, je razpravljanje o pravi ali napačni strani, pravični ali nepravični vojni le ideološki instrumentarij posamezne družbe. Ali kot je poudaril v svoji izjavi med vojno v bivši Jugoslaviji ubiti švicarski novinar Cristian Würtenberg: »*Videl sem mlade fante, ki so se borili za idejo, za ideje, toda enako sem videl tudi na drugi strani. Ni velike razlike. Vidim ljudi na obeh straneh.*

Tudi civiliste na obeh straneh. Vidim ženske, ki umirajo. Ne vedo, za kaj umirajo. Vidim otroke z obeh strani, ki so jih razmesarile granate. Vidim vojake, ki umirajo. Imajo noro idejo, verjamejo vanjo in zanjo umirajo. Pozneje jim bo zelo žal. Gotovo. Na obeh straneh. In prišli bodo politiki, ki bodo govorili: vi ste imeli prav, vi pa ne. V trenutku, ko začneš razmišljati, kdo je kriv za vojno, že razmišljaš narobe.«¹⁰ O tem, da leta po vojni prinesejo osebna izpraševanja, se Würtenberg nedvomno ni motil. Stane Semič – Daki, španski borec in narodni heroj, v svoji knjigi spominov leta 1972, čeprav še vedno prepričan v edino svoj prav, vseeno zapiše: »Zdaj po toliko letih se sprašujem, ali je bilo res treba toliko tragedij, toliko nedolžnih žrtev, toliko gorja in trpljenja!« (Semič 1972, 102)

Zavedamo se svoje naivnosti in nezmožnosti kar koli spreminiti, vseeno pa smo s predstavitvijo dnevnika poskušali opozoriti predvsem na tri stvari. Prva je, da vsako ideološko razdvajanje ljudi v skupnosti slej ko prej pripelje do novega vojaškega konflikta in nove uporabe »žive sile«. Druga je opozorilo, da je kakršno koli kaznovanje posameznikov, ki sestavljajo družbo, lahko pogojeno izključno z družbeno sprejetimi normami, in to bi bilo v času, ko so se dogajali povojni množični poboji, individualno sojenje posameznikom za njihova dejanja na podlagi dokaznih standardov, ki jih družba za obsodbo posameznika sprejme kot zadostne za dokaz krivde. Izgovori o kontekstu časa, torej večno iskanje »konceptualizacije« o politični situaciji, splošni ekonomski situaciji ali celo o prevračanju krivde za poboje na tiste, ki so ujetnike izročili jugoslovanskim oblastem, je povsem nesprejemljivo. Nikakršne družbene okoliščine ne morejo opravičiti poboja tisočih ljudi zgolj zaradi tega, ker so bili v vojni premagani. In kot tretji razlog. Vsem, ki po 78 letih od teh dogodkov še vedno ne uspejo razumeti takšnega pogleda na vrednost življenja posameznika, k razumevanju poskušamo pomagati z vpogledom v čustveni svet enega od posameznikov, ki je v marsičem enak komur koli od nas. Odločitve za njegovo fizično eliminacijo oziroma fizično uničenje življenja pa je bil deležen zgolj zaradi pripadnosti premagani strani. Če bomo pri bralcu uspeli vzbuditi razmislek o tem, da je bila množica pobitih sestavljena iz posameznih ljudi s svojimi čustvi, bližnjimi, strahovi, željami, pa tudi sovraštvi in nestrpnostmi, smo morda naredili vsaj majhen korak proti zmanjševanju sovraštva celo do mrtvih, ki ga vzpodbujajo in za nove ideološke boje uporabljajo današnji ideološki podpihivalci.

¹⁰ Dokumentarni film o mlademu, na Hrvaškem ubitem novinarju Cristianu Würtenbergu z naslovom »Švicar Chris«, originalni naslov »Chris the Swiss«, scenarij in režija Anja Kofmel, leto produkcije: 2018 (Urban distribution, Dschoint Ventschr filmproduction in Nucleus film).

*Slika 10: 24 od skupno nekaj
čez 30 preživelih pripadnikov
»Srbskega dobrovoljačkog
korpusa«, ki so se uspeli rešiti
iz kamiona med prevozom
v Kočevski rog. Povzeto po:
Paunović, P., S., 1998, 7*

VIRI IN LITERATURA

- Bojić, M. (1996): Jugoslavenski narodni pokret »Zbor« 1935–1945. Jedan kritički prilaz. Beograd: Narodna knjiga; Alfa, ss 421.
- Dežman, J. (2008): Tranzicijska pravičnost. V: Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008 (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 251–402.
- Dežman, J. (2017): Več kot pol milijona pretrganih niti. V: Pretrgane niti življenja – tkanje spomina (urednik Jože Dežman). Katalog razstave po zamisli Jureta in Pavla Jamnika. Gorenjski muzej Kranj.
- Dežman, J. (2023): Pernetovi iz Loma nad Tržičem. Neobjavljen zapis pogovora z Jožetom Pernetom. Arhiv avtorja.
- Dežman, J. (2023): Brezno pod Macesnovo gorico – Slovenski Katin. Ob zaključku izkopa žrtev iz miniranega brezna – skrivnosti Kočevskega roga se kljub režimskemu branjenju tabujev na široko odpirajo. Družina.
- Dimitrijević, B. (2011): Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade. Institut za savremenu istoriju, Beograd, ss 579.
- Dornik Šubelj, L. (2013): OZNA in prevzem oblasti 1944–1946. Založba Modrijan.
- Ferenc, M. (2005): Prikrto in očem zakrito. Prikrta grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Muzej novejše zgodovine Celje.
- Ferenc, M. (2019): Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev in urejanje prikritih grobišč in morišč. V: Nemoč laži, 4. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 64–109.
- Ferenc, M. (2022): Prikrivena grobišta Hrvata v Sloveniji – 30 godina poslije demokratskih promjena. Problemi i rezultati istraživanja, Časopis za suvremenu povijest, 3, Zagreb (v tisku).
- Ferenc, M. (2023): Evidenca grobišč. Komisija vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Računalniška baza podatkov.
- Hribar, S. (1990): Krivda in greh. Zat Maribor.
- Jamnik, P. (2005): Akcija sprava, ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev. Zaključno poročilo. Knjižnica Ministrstva za notranje zadeve, Ljubljana, ss 65.
- Jamnik, P. (2008): Post-world war two crimes on the teritory of Slovenia: Police investigation and proof regarding criminal offences that do not fall under the Statute of limitations. In: Crimes Committed by Totalitarian Regimes: Reports and proceeding of the 8 april European Public Hearing on Crimes Committed by Totalitarian Regimes (Editor: Peter Jambrek), Bruxelles, 207–213.
- Jamnik, P. (2009): Zavedanje zločina. V: Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zaves: Zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra 2009 v Ljubljani (uredila Mateja Čoh). Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 95–112.
- Jamnik, P. (2010): Policijsko preiskovanje in dokazovanje nezastarljivih kaznivih dejanj, storjenih po drugi svetovni vojni na območju Slovenije. V: Totalitarizmi na Slovenskem. Zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala v Bruslju 8. aprila 2008 (uredil Damjan Hančič). Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 203–212.
- Jamnik, P. (2011): Zakaj »sprava«, o kateri govorimo že dvajset let, ni mogoča? V: Resnica in sočutje, prispevki k črni knjigi titoizma. 3. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 71–120.
- Jamnik, P. (2012): »Ne sme se zgoditi, da kdor koli likvidira brez naše odobritve«; dualizem vojaškega in političnega poveljevanja v partizanski vojski. V: Represivne metode totalitarnih režimov: Zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, (Maribor, 9.–10. maj 2012) (uredili Mateja Čoh Kladnik in Neža Strajnar). Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 113–130.
- Jamnik, P. (2021): Zakaj kosti ubitih ljudi postanejo orožje živih? V: Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi, 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 155–157.
- Jamnik, P. (2021): Kriminalistični projekt »Sprava«. V: Slovenska sprava: Zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja, 24. junija 2020 v dvorani SAZU (urednici Špela Truden in Veronika Simoniti). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 51–66.
- Janjetović, Z. (2016): Pokret Zbor u posljednjoj fazi Drugoga svjetskog rata. ČSP, br. 3, Beograd, 673–685.
- Karapandžić, B., M. (1990): Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi. Beograd, 318.
- Košir, U. & P. Leben Seljak (2021): Novo grobišče v Kočevskem rogu. V: Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi, 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 169–192.
- Košir, U. (2021): Brezno v Debliških livadah in predmeti žrtev povojnih pobojev. Novo grobišče v Kočevskem rogu. V: Pravica do groba. Republika Slovenija in vojni grobovi, 5.

- poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (urednik Jože Dežman). Družina, Ljubljana, 277–310.
- Kremžar, M. (2002): Leto brez sonca. Družina, ss 279.
- Magazinović, H. (2002): Kroz jedno mučno stoljeće. »Jadran« – Wisconsin, ZDA, ss 423.
- Paunović, P., S. (1998): Opelo nad Srbima. Svedočenja preživelih Dobrovoljaca. Beograd, ss 540.
- Perić, S. (2018): Srbski dobrovoljački korpus. Newpress Smederevo, Beograd, ss 402.
- Semič, S. (1972): Najboljši so padli III., Spomini. Tiskarna ljudske pravice v Ljubljani. ss 165.
- Sémelin, J. (2009): Očistiti in uničiti. Politične rabe množičnih pobojev in genocidov. Modrijan, ss 456.
- Shevin-Coetzee, M. & F. Coetzee (2015): Commitment and Sacrifice. Personal Diaries of the Great War. Oxford University Press.
- Svoljšak, P. (2011): Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom. Po slovenskih spominskih poteh vélike vojne. Acta Histriae 19, 523–540.

tovornjaka, eden je vozil po 15 m³, eden pa 30 m³. Les sta vozila na tri žage. /.../ V času 20 dni je bil grušt obžagan, drugi les pa v plohe in deske. Hrastovega lesa je bilo 120 m³.« Iz hrastovine so naredili cerkvene klopi. »Vsega lesa so ljudje dali okoli 1.500 m³.« Nekaj so ga prodali, nekaj porabili za grušt na cerkvi in župnišču. 19. maja 1993 je bil les na travniku.

Imeli so tri molilne shode za gradnjo cerkve.

22. julija 1993 so podpisali pogodbo z gradbenim podjetjem Pionir v vrednosti 145.000.000 SIT (okoli 600.000 €).

30. julija 1993 so dobili gradbeno dovoljenje in 2. avgusta 1993 se je začela gradnja.

11. avgusta so se sestali gradbeni odbor, pastoralni svet in ključarji z arhitektom Francem Kvaternikom in vodjem gradbišča. Kvaternik je »poudaril, da je z velikim spoštovanjem pristopil k izdelavi načrtov za obnovo žužemberške cerkve. Pri izdelavi načrtov je imel pred očmi, da bo to cerkev sprave v ožjem smislu Slovenije in da naj bi cerkev ohranila nekaj obeležij in spomina na to, da je bila požgana in bila ruševina 50 let.«

Obnova cerkve je bila ocenjena na 2.045.000 nemških mark, dodatna dela (obzidje, ograje, stopnišče, dovozna pot) pa še na 955.000 mark. Skupaj torej 3.000.000 mark.

Oktobra 1993 so blagoslovili temeljni kamen in v temeljni listini zapisali: »Dobri Bog, prosimo te, razlij milost nad to cerkev, da bi postala simbol sprave med ljudstvom Dolenjske.«

Nato so zbirali denar za zvonove. Luidi iz Tomaževe hiše v Trški vasi je odšel v Ameriko, tam garal in obogatel. Njegova nečak in nečakinja sta bila zaradi njegove dediščine v hudem sporu. Potem sta na pobudo Janeza Glihe dala »Luidijev denar za veliki farni zvon, ki je težak 2.650 kg brona. /.../ Nacetovi iz Sadinje vasi pa so dali za tri zvonove v spomin na svojega očeta Ignacija Novaka, ki so ga partizani ubili v Kočevskem rogu.«

Novi zvonovi so bili uliti februarja 1994 v Heilbrunu v severni Nemčiji.

Zvonove je maja 1994 blagoslovil beograjski škof Franc Perko. Zbranih je bilo okoli 6.000 ljudi.

Junija 1994 je bila prva birma po drugi svetovni vojni. Birmal je pomožni škof Kvas. »Ta birma je bila za mene zelo težka. Gospodarski svet je prosil škofa za pomoč v denarju. Škof Kvas pa je samo ponavljal, da nadškofija nima denarja. Takrat sem začutil breme in stisko, ki me stiska do dandanes.«

Zaradi neplačanih računov so Povirku jeseni 1994 za nekaj časa upniki zaklenili in zaplombirali župnišče. Dolgove škofiji, ki je založila denar, so potem plačali z župnijskimi gozdovi, ki so jim bili vrnjeni.

Postavili so tudi farno spominsko ploščo. Povirk je v kroniko zapisal: »4. junija 1995 blagoslov domobranskega spomenika.

To je pravi čudež, da imamo v Žužemberku že spomenik domobrancem, ker je naša fara bila najbolj revolucionarna. Leta 1975 so še žužemberški borci NOB s pištolo v roki trkali ob mizo in govorili: 'Cerkve nikoli več v Žužemberku.' Na ruševine cerkve so napisali napis 'Bunkar belih'.«

Cerkev in župnišče sta bila blagoslovljena julija 1995.

Na božični večer leta 1995 je razglasil botre novih klopi v cerkvi, ki so jih ta dan dobili. »Dobrotniki so rekli, denar za cerkev sem že dal in ne bom več dal. Če bom pa boter, bom pa še dal. /.../ Malo je tu tudi napuha, pa tudi to mora biti, če hočeš kaj uspeti.«

Tomaž Perko je naslikal oltarno sliko. »Družina Legan iz Žužemberka je vložila nad tisoč ur dela v izdelavo umetniškega okvirja, ki daje sijaj sliki in še poudarja njeno lepoto. Samostojni rezbar Miha Legan ml. se je izkazal kot izredno talentiran umetnik.«

Tabernakelj je delo pasarja Šmuca. Kamnosek je bil Vojko Mužina iz Batuj.

Župnik je dal restavrirati Marijin kip iz prvotne cerkve, ki je bil začasno v cerkvi sv. Roka. Kip so od tam prenesli avgusta 1996.

Julija 2005 so bile blagoslovljene nove orgle, marca 2007 nov križev pot. Avgusta 2008 pa so postavili nov oltar, ki je zvesta podoba pogorelega. Po oceni Franca Vidmarja, ki je prišel v Žužemberk leta 2006, po prvi svetovni vojni v Sloveniji ni bil izdelan tak oltar, kot je žužemberški.

Cerkev še vedno opremljajo z novimi umetninami.

Varuhi dediščine se na izročilo zaščite spomenika NOB oz. spomenika revolucije po osamosvojitvi RS niso več sklicevali. Le ko je Vidmar načrtoval poslikavo cerkve s freskami, so to preprečili, ker da pred požigom v cerkvi fresk ni bilo.

Zanimivo pa je, da kljub izrednim kvaliteta cerkev sv. Mohorja in Fortunata ni zaščiten niti kot kulturni spomenik lokalnega pomena.

GROBIŠČE IN SPOMENIK NA CVIBLJU

Leta 1960 je cerkev podarila Zvezi borcev zemljišče na Cvibljju nad Žužemberkom. To je vzpetina, ki se naravnost sooča s prav tako vzvišeno lego cerkve sv. Mohorja in Fortunata. Na Cvibljju je bila v vojni poškodovana cerkev sv. Lenarta, ki so jo potem porušili in postavili kostnico s spomenikom padlim partizanom v Suhi krajini.

Izvršni svet Skupščine Socialistične republike Slovenije je 3. decembra 1974 sprejel Odlok o tem, katera grobišča borcev narodnoosvobodilne vojne in žrtev fašističnega terorja so posebnega zgodovinskega pomena in imajo značaj kulturnega spomenika. V

njem so določili »grobišča borcev narodnoosvobodilne vojne in žrtev fašističnega terorja, ki so posebnega zgodovinskega pomena in imajo značaj kulturnega spomenika po četrtem odstavku 4. člena zakona o vojaških pokopališčih in grobovih (Uradni list SRS, št. 26-239/73)«. Med okoli 20 teh najpomembnejših spomenikov SRS so uvrstili tudi »Žužemberk: Skupna grobnica padlih partizanov na Cvibljju«.

Od leta 2013 je to spomenik lokalnega pomena. V predlogu za razglasitev piše, da »spomenik stoji na 305 m visoki vzpetini Cvibelj, imenovani tudi Tumplac, ki se dviguje nad Žužemberkom. Spomenik z grobnico, v kateri so pokopani posmrtni ostanki padlih, je bil postavljen v spomin padlim partizanom, ki so izgubili svoje življenje v bojih v Suhi krajini v letih 1941 do 1945. Med njimi so bili tudi tujci, kar 17 različnih narodnosti, večinoma Italijani, Avstrijci, narodi nekdanje Sovjetske zveze in pripadniki jugoslovanskih narodov iz mednarodnih partizanskih enot, ki so delovale v sestavi slovenske narodnoosvobodilne vojske.

Spomenik obsega kostnico z obeliskom in kovinsko skulpturo na njem, devet napisnih plošč iz glajenega marmorja z izpisanimi imeni 1.140 padlih ter širše območje vrha hriba, ki je parkovno urejeno.

Kovinska skulptura, delo kiparja Marjana Tepine, je postavljena na 8 m visok obelisk trikotne oblike. V vznožju obeliska je kostnica s posmrtnimi ostanki padlih. Ob spomeniku so postavljene plošče iz črnega glajenega granita z izpisanimi imeni padlih slovenskih partizanov in pripadnikov drugih narodov. Spomenik je bil postavljen leta 1961, prenovljen leta 1988 in 2004.«

Značilnost spomenika je »aluminijasta abstraktna figura na betonskem podstavku«, delo Marjana Tepine. Zaradi značilne oblike je dobila ljudsko ime ščipalka.

Leta 1988 so spomenik dopolnili z devetimi kamnitimi bloki z imeni padlih.

Grobišče na Cvibljju sem že večkrat uporabil kot primer, kam je pripeljal titoistični kolektivizem, ki je mrtve uporabljal le kot propagandno funkcijo režima. Za mnoga grobišča ni dokumentacije o tem, posmrtni ostanki katerih žrtev so v njih pokopani.

Cvibelj je po zbranih podatkih največje slovensko partizansko grobišče. Toda po pregledu podatkov, tako objavljenih kot zbranih v registru vojnih grobišč, Dolenjskem muzeju, ZVKD, objavljenih v brošuri o grobišču in spomeniku, zlepa ne bomo ugotovili, kdo je tam pokopan. Na ploščah ob obelisku je vkle-sanih nekaj manj kot 1.150 imen žrtev. Na seznamih partizanov in sodelavcev partizanskega gibanja, ki so bili ubiti v Suhi krajini, pa je še več kot 950 imen, ki bi jih želeli še dodatno pripisati na spomenik.

Toda velika večina jih ni pokopanih na Cvibljju. V registru vojnih grobišč je napačen podatek, da je na Cvibljju pokopanih 1.200 žrtev, in sicer 510 znanih ter 690 neznanih. V registru vojnih grobišč je seznam 508 pokopanih na Cvibljju, vendar je več kot deset podvojenih, več kot deset je tujcev. Več kot 70 jih ne najdemo v popisu smrtnih žrtev Inštituta za novejšo zgodovino. Pri polovici (verjetno) pokopanih na Cvibljju se podatki o lokaciji groba v registru vojnih grobišč in popisu Inštituta za novejšo zgodovino razlikujejo.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Škufca, J., Kocijan, L., Bregar, M.: *Spomenik narodnoosvobodilne vojne pri Žužemberku*. Novo mesto, Zveza društev združenj borcev za vrednote NOB, območni odbor, 2007.

PRILOGA 7

Depo na prostem MNZS

Osnovne podatke o razlogih za postavitev Depoja na prostem MNZS v okviru Depoja državnih muzejev v Pivki sem že javno predstavil.¹⁷⁰ Odzivov na objavo ni bilo.

Naj tu opozorim na pritiske, s katerimi so se odzvali tako strokovni kot politični aktivisti. Ti odzivi kažejo, kako globoko je (ne)zavedno prepričanje, da je spomeniška pokrajina titoizma nekaj, kar je treba braniti z vsako silo, čeprav za tako obrambo ni razumnih razlogov.¹⁷¹

Drugo slovensko predsedovanje svetu EU je bilo od 1. julija do 31. decembra 2021. V začetku junija 2021 so mediji (MMC, 24ur, Mladina, Reporter ...) obvestili javnost, da so aprila tega leta v kranjski organizaciji Zveze združenj borcev za vrednote NOB opazili, da je na Brdu iz zbirke kipov ob živi meji izginil kip Josipa Broza.

Poslanec Državnega zbora Marko Koprivc je 12. maja 2021 v poslanskem vprašanju spraševal po namenu tega ukrepa in kaj se bo s temi kipi dogajalo.

Koprivcu so z MK odgovorili, da strokovna ocena iz leta 2015 govori o neprimernosti te postavitve in da so pozvali Restavratorski center, »da si skulpture ogleda in izdela program potrebnih konservatorsko-restavratorskih posegov. Sočasno je upravljalec na Zavod za varstvo kulturne dediščine podal vlogo za začasno premestitev za namen restavriranja in zaščite skulptur.«

Na Koprivčevo vprašanje, če bodo kipi do julija 2021, ko RS prevzame predsedovanje svetu EU, postavljeni nazaj, so odgovorili: »Celotna zbirka bo po končanem restavriranju in zaščiti na podlagi krajinsko-arhitekturnega projekta premeščena na novo, javno dostopno in primerno urejeno lokacijo v Parku vojaške zgodovine v Pivki.«

Sam sem Koprivcu pisal javno pismo 2. maja 2021. V njem sem se spraševal, ali Marko Koprivc in tovariši/ce urinirajo proti vetru.¹⁷²

»Poslanec SD Marko Koprivc me je v svojih razpravah v interpelaciji proti ministru dr. Vasku Simonitiju omenil dvakrat. Prvič v utemeljitvi interpelacije, ko so Simonitiju pod osmo točko očitali 'politično kadrovanje v javnih kulturnih ustanovah. Naj

tukaj izpostavim, da je vodenje muzeja novejša zgodovine prevzel dr. Dežman, izrazit zagovornik zgodovinskega revizionizma in velik nekritičen podpornik tabora, ki je kolaboriral s fašizmom in nacizmom v času druge svetovne vojne.' Nato je v razpravi mojo karakterizacijo še stopnjeval, saj 'vemo, da gre za izrazito sporno osebo, za osebo, ki ima izrazito enostranski pogled na obdobje polpretekle zgodovine, ki je izrazito navijaški, pristransko navijaški do tabora v drugi svetovni vojni, ki je simpatiziral s kolaboracijo, z nacifašizmom, izrazito enostransko in tendenciozno o teh stvareh piše in jih vidi, ampak to je žalostno. To je še en dokaz več, da ne gradi na antifašizmu, ampak na nekih drugih ideologijah.'«

Seveda bi bile te trditve zanimive, če bi jih lahko Koprivc kakor koli dokazal. Na dokaz, ki bi opravičeval tako govoričenje, zaman čakam že dolga leta.

Ponovno poudarjam, kar velja tako za Slovenijo kot za svetovna razmerja, da se na preživetem paru rezistenca – kolaboracija preprosto ne da raziskovati. Kolaboracija je v slovenskem okolišju tako okužen pojem, da se ga velja še posebej izogibati.

Koprivc sebe predstavlja kot »ponosnega naslednika Zveze komunistov«. Domnevam, da to nasledstvo pomeni tudi ponos nad marksizmom, leninizmom, boljševizmom, stalinizmom, maoizmom in še marsičim, kar se je rodilo iz komunističnega projekta. Seveda pa tudi ponos nad stalinističnim in samoupravnim titoizmom.

Ali je ta ponos res ponosno zmagovit?

Marx je napovedal izumrtje nacionalne države in kapitalizma. Njegovi sledilci in dediči so s sto in več milijoni trupel tlakovali pot v represivne enopartijske diktature, skušali so iztrebiti politični in nazorski pluralizem, tekmovalno tržno ekonomijo in vse drugo, kar prištevamo k sestavinam modernih demokratičnih držav. Pa jim ni uspelo.

Koprivc na pismo ni odgovoril. Ne njega ne tovarišev vsebinska razprava ne zanima. Verujejo v svoje utopične iluzije, ki jih sicer neprestano spreminjajo (revolucionarno – nacionalno). V skladu s to svojo vero je Koprivc 21. februarja 2022 postavil drugo poslansko vprašanje o kipih.

Z njim se je odzval na prevoz kipov 31. januarja 2021 z Brda in iz Poljč. Kipe smo pred začetkom urejanja Depoja na prostem MNZS postavili ob stavbo Depojev državnih muzejev v Pivki.

Koprivc je poudaril, »da gre pri tej nameri za prvovrstni cinizem aktualne vlade, iz katerega veje ideologija in ne skrb za spomenike ter skrb za zgodovino in njena obeležja. Še več, gre za ideološko obračunavanje aktualne vlade na najbolj pritlehen način. Umik skulptur s posestva Brdo ter namera njihove postavitve v Park vojaške zgodovine v Pivki vidim kot gesto, ki priča o simboliki tega ideološkega spopada, češ, premaknimo

¹⁷⁰ Jože, Dežman, Depo na prostem Muzeja novejša zgodovine Slovenije v Pivki. *SLO časi kraji ljudje*, september 2023, št. 40.

¹⁷¹ Dokumentacijo hrani avtor v osebнем arhivu, večina dokumentov je dosegljiva tudi na spletu.

¹⁷² <https://siol.net/siol-plus/kolumne/joze-dezman-ali-marko-koprivec-in-tovariši-ce-urinirajo-proti-vetru-551300>
Jože Dežman: Ali Marko Koprivc in tovariši/ce urinirajo proti vetru, *Siol*, 2. maja 2021. <http...>

vse, povezano z narodnoosvobodilnim bojem, v zgodovino, v vojaško zgodovino, ker to s Slovenijo v tem času in prostoru nima nič skupnega. Pa še kako ima! Narodnoosvobodilni boj in z njim povezana spominska obeležja so opomnik na vse, kar so naši borci in borke naredili in žrtvovali – tudi življenja, da lahko danes živimo v svobodni državi, v svobodni Evropi!»

Na konkretna Koprivčeva vprašanja so z MK pojasnili:

»Javnosti naj se nemudoma pojasni, kaj se s skulpturami dogaja, so te dejansko v postopku restavriranja in do kdaj bo restavriranje potekalo.«

Pojasnjujemo, da so opravljena pripravljala dela za projekt restavriranja skulptur, in sicer:

izdano je bilo kulturno-varstveno soglasje za prenos skulptur v Pivko in prevoz je bil izveden v skladu s Pravilnikom o varovanju in hranjenju nacionalnega bogastva in muzejskega gradiva (Uradni list RS, št. 47/12), opravljen je bil konservatorsko restavratorski pregled kipov, tudi z uporabo naprednih tehnologij, na tej podlagi je bil pripravljen konservatorsko restavratorski program zanje, kar je zakonsko določena podlaga za izvedbo konservatorsko-restavratorskih posegov.

Konservatorsko-restavratorski program se bo izvajal postopoma v letih 2022 in 2023. Po končanem restavriranju bodo skulpture postavljene v za ta namen parkovno urejen zunanji prostor v Parku vojaške zgodovine. Ureditev parka je Muzej novejšje zgodovine Slovenije uvrstil v svoj delovni program za leto 2022. Potrdili so ga svet in strokovni svet Muzeja novejšje zgodovine Slovenije ter Ministrstvo za kulturo.

'Javnosti naj se nemudoma pojasni, kdo je sprejel odločitev o umiku skulptur s posestva Brdo in na podlagi katerih pristojnosti je bila dotična odločitev sprejeta.'

Odločitev sta sprejela državna javna zavoda, ki upravljata s posameznimi skulpturami. To sta Gospodarski javni zavod Protokolarnе storitve in Muzej novejšje zgodovine Slovenije. Slednji upravlja tudi z obnovljenim objektom nekdanje vojašnice v Pivki, ki je namenjen depojem državnih muzejev. Kot pojasnjujemo v prejšnjem odgovoru, je za samo postavitev bilo v upravnem postopku izdano soglasje Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, v katerega pristojnost na podlagi javnega pooblastila sodi izdajanje soglasij za premeščanje dediščine in njenih delov (tretja alineja 27. točke prvega odstavka 3. člena, prvi odstavek 28. člena in drugi odstavek 84. člena Zakona o varstvu kulturne dediščine).

'Nemudoma naj se zagotovi, da se skulpture po postopku restavriranja, če ta sploh poteka, umestijo nazaj na posestvo Brdo, v kolikor temu ne bo tako, pa naj se z uradnim pojasnilom, v skladu s pristojnostmi, pojasni razloge za drugačno odločitev.'

Pojasnjujemo, da posestvo Brdo ni prvotna lokacija, za katero so bile skulpture naročene in načrtno postavljene. Kot je splošno znano, je bila večina skulptur z vrta tako imenovane Titove vile na Bledu na posestvo Brdo predstavljena že v času prejšnjega režima (in to brez upoštevanja tedaj veljavne zakonodaje s področja varstva kulturne dediščine in brez pravnoveljavno sprejetih odločitev). Ker park gradu Brdo ni njihova prvotna lokacija, tudi ne obstajajo strokovni razlogi za vračanje na to lokacijo. Skulpture so na Brdu 'pristale' zaradi umikanja z Bleda in ne zaradi premišljene izbire prostora, zato niso bile smiselno postavljene v prostor Brda. Ključen argument za postavitev celotne zbirke na novi lokaciji je zagotoviti dostopnost široki javnosti in možnost muzejsko vodenega ogleda, kar na Brdu zagotovo ni izvedljivo.

Torej vse aktivnosti potekajo v skladu z usmeritvijo, s katero je bil Marko Koprivc seznanjen maja 2021.»

Podobne odgovore, ki pojasnjujejo postopke, so prejeli tudi mediji. Praviloma jih niso upoštevali, ampak so izpostavljali verske note, ki jih je izražal Koprivc s tovarišijo.

Kučan na Pokljuki

Čustvena oz. verska jeza, kakršno je izrazil Koprivc, je navdajala še marsikoga v deželi. Posebej so se z njenim podžiganjem trudili v Mladini. Z velikimi potezami jo je izrazil Jurij Kobe v besedilu s slikovitim naslovom *Ko pometa metla ideologije*, ni v pomoč noben trezen premislek. To je bilo 19. marca 2021 v Sobotni prilogi Dela.¹⁷³

Kobe je svojo zgroženost izpovedal takole: »Pravkar smo prebrali, da bodo kipe iz Parka Brdo, ki preveč evocirajo pretekle čase, premestili za žično ograjo v Park vojaške zgodovine v Pivki. Vsekakor se z buldožersko silo nadaljuje brisanje zgodovine, ob čemer se težko znebimo misli, da so glavni akterji tega brisanja tisti, ki s posebnim nelagodjem zrejo v preteklost in bi želeli zabrisati svoje deleže v tej preteklosti!«

Kobe je bil v časih slovenskega preloma 1990/1991 priča, kako so med prenovi Muzeja ljudske revolucije Slovenije, ki jo je projektiral, odstranili Augustinčičev kip Josipa Broza v depo. Ni opaziti, da bi takrat čutil »metlo ideologije«.

Niti se nihče od podpisnikov protestnih pisem, ki jih bomo navedli v nadaljevanju, ni oglasil, ko so v devetdesetih letih 20. stoletja množično odstranjevali simbole in tudi kipe veljakov poraženega titoizma. Še največ pozornosti je bil deležen Lojze Peterle, ko je kot predsednik slovenske vlade lastnoročno odnesel portret Josipa Broza iz svoje pisarne.

¹⁷³ Jurij Kobe, *Ko pometa metla ideologije, ni v pomoč noben trezen premislek, Delo, Sobotna priloga*, 19. marec 2022, str. 12–13.

Kobe je v svojem zapisu prepričan, da je bil totalitarni režim nekaj povsem normalnega. Zanj namreč ni sporno, kako so komunistične oblasti določile javni spomin in tudi pokrajine spomina. Tako zapiše, da je njegova generacija doživljala diskontinuiteto, »ki smo jo, starejši, doživljali v povojnem času, ko so bili iz učnih načrtov odrinjeni katoliški pisci, ko je bilo odrinjeno obdobje iz življenja predvojnega meščanstva. Ko je naša generacija brala Seliškarjevo bratovščino Sinjega galeba v izdaji z izpuščenim delom religioznega v zgodbi, ko je vera plačevala davek za bedna dejanja ljubljanske cerkve med NOB.«

Toda komunistični boj proti veram in cerkvam ni posledica kakršnega koli delovanja katere koli cerkve ali vere, ampak preprosta posledica temeljnega komunističnega izhodišča, da je vero kot opij ljudstva potrebno izkoreniniti. Ta boj je bil eden komunističnih ciljev povsod, kjer so komunisti prevzeli oblast.

Potem so prišle volitve v državni zbor 24. aprila 2022 in zmaga Gibanja Svoboda. S to zmago so ljudje, ki razmišljajo podobno kot Kobe, dobili veter v jadra.

Komaj so bili znani volilni izidi, že so se 11. maja v javnost pognali zaposleni Akademije za likovno umetnost – od dekana do tehničnih delavcev: prof. Alen Ožbolt, doc. dr. Petja Grafenauer, doc. mag. Metod Frlic, prof. Matjaž Počivavšek, prof. mag. Jože Barši, doc. Tomaž Furlan, prof. Eduard Čehovin, prof. Radovan Jenko, doc. Miha Klinar, prof. Domen Fras, doc. mag. Boštjan Drinovec, izr. prof. mag. Lucija Močnik Ramovš, prof. dr. Petra Černe Oven, izr. prof. dr. Nadja Zgonik, izr. prof. mag. Barbara Prinčič, prof. Marjan Gumilar, doc. Primož Jeza, prof. mag. Tanja Pak, prof. mag. Milan Erič, izr. prof. mag. Zora Stančič, izr. prof. Sašo Sedlaček, doc. mag. Andrej Kamnik, doc. dr. Tomo Stanič, prof. dr. Uršula Berlot Pompe, doc. mag. Marija Nabernik, prof. Boštjan Botas Kenda, doc. Suzi Bricelj, doc. mag. Martina Vuga, prof. Bojan Gorenec, doc. Lidija Pritržičnik, izr. prof. mmag. Ksenija Čerče, doc. mag. Robert Černelč, prof. mag. Žiga Kariž, Matej Zonta, univ. dipl. pravnik, tajnik akademije, Miha Benedičič, tehniški sodelavec, Barbara Kalan, strokovna delavka, Admir Ganič, tehniški sodelavec, Darija Tratnik, strokovna delavka.

Še bolj gromovniško je bilo odprto pismo 29. junija. Napisali so ga dr. Miloš Kosec, dr. Nika Leben, dr. Maja Simoneti, mag. Gojko Zupan, dr. Beti Žerovc. Podpisnice institucije so bile: Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Odbor za ohranitev kulturne dediščine (civilna iniciativa), Društvo arhitektov Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Društvo krajskih arhitektov Slovenije, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC

SAZU, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Inštitut za arheologijo in dediščino FHŠ, Univerza na Primorskem, Oddelek za kiparstvo, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, Univerza v Ljubljani, Oddelek za arheologijo in dediščino, FHŠ, Univerza na Primorskem, Oddelek za krajsko arhitekturo, Biotehniška fakulteta, Univerza v Ljubljani, Interdisciplinarni inštitut Univerze v Ljubljani za trajnostno varstvo dediščine, Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije, ICOMOS – Slovensko nacionalno združenje za spomenike in spomeniška območja.

Podpisniki posamezniki so bili dr. Božidar Jezernik, Urška Jurman, dr. Katarina Mohar, dr. Marko Jenko, ddr. Nataša Golob, dr. Bojana Piškur, dr. Rajko Muršič, dr. Andrej Smrekar, dr. Aleš Gabrič, Mateja Breščak, Sabina Povšič, dr. Helena Seražin, Andrea Furlan, dr. Ana Kučan, Matevž Čelik, dr. Kaja Hrobat Virloget, Zdenka Badovinac, dr. Darko Štrajn, dr. Boris Vezjak, dr. Božidar Flajšman, dr. Aleš Vodopivec, Meta Hočevnar, dr. Pavel Gantar, dr. Renata Salecl, Branko Soban, dr. Lidija Tavčar, Mojca Drčar Murko, dr. Peter Vodopivec, dr. Neža Čebrov Lipovec, dr. Tomaž Brejc, dr. Marjeta Ciglencečki, dr. Rado Bohinc, ddr. Mateja Kos, Matija Bevk, Maja Vardjan, dr. Oto Luthar, dr. Tanja Petrovič, dr. Petra Svoljšak, dr. Lev Kreft, Boštjan Vuga, Tadej Glažar, Tomaž Štoka, dr. Jerneja Ferlež, dr. Nika Grabar, Mojca Jenko, Boris Briški, dr. Mateja Ratej, dr. Marta Verginella, dr. Katarina Šmid, Arne Vehovar, dr. Peter Krečič, Rok Žnidaršič, Saša Nabergoj, dr. Sonja Ifko, Blaž Babnik Romaniuk, dr. Ana Cergol Paradiž, Anja Planišček, Klemen Ploštajner, dr. Domen Zupančič, Jon Grobovšek, dr. Lev Centrih, dr. Petja Grafenauer, Vasa J. Perović, Tadej Glažar, dr. Petra Čeferin, Kaja Lipnik Vehovar, Martina Lipnik, dr. Luka Skansi, dr. Borut Juvanec, dr. Krištof Jacek Kozak, Nejc Florjanc, dr. Cvetka Požar, dr. Blaž Šeme, dr. Mateja Kurir, Marina Zupančič Bac, Jurij Kobe.

V obeh izjavah izhajajo iz domišljajske predpostavke, da je bilo na Brdu vzpostavljeno strokovno neoporečno stanje. In da je Depo na prostem v Pivki nekaj naravnost groznega.

Medijska spremljava tako intoniranih političnih kot strokovnih odzivov je bila pričakovana. Z medijskim obstreljevanjem so začeli izbrani novinarji t. i. »glavnih« medijev. Vedno isti in vedno vsi z istimi vprašanji.

Nikogar od zgoraj naštetih ne zanima, da je bila postavitev Depoja na prostem MNZS v kompleksu depojev Narodnega muzeja, Tehniškega muzeja in MNZS v Parku vojaške zgodovine v Pivki v programu MNZS za leto 2022, da sta program potrdila oba sveta MNZS in da ga je v program sprejelo MK. Depo na prostem je bil postavljen in javnosti predstavljen v maju 2023, torej že v času sedanje Vlade RS. MK pod ministrico Asto Vrečko

je projekt tudi financiralo. Tudi novi svet novega Muzeja novejšje in sodobne zgodovine je poročilo o delu v MNZS v letu 2022 sprejel.

Medijska čredica in aktivisti iz raznih ustanov so projekt Depoja na prostem dosledno napadali. Obsodila ga je tudi sama ministrica za kulturo.

V igro je vstopil tudi znani boter iz ozadja. Milan Kučan se je kot naročnik projekta uničenja Depoja na prostem MNZS razkril na partizanski Pokljuki 9. julija 2022, ko je Vladi RS naročil: »Zadnji primer takšnega ravnanja je samovoljna odstranitev skulptur, ki govorijo o tem boju, iz parka na Brdu v neko skladišče v vojaškem muzeju v Pivki. In to pod pretvezo, da gre za njihovo restavriranje. Prepričan sem, da lahko s tega našega srečanja sporočimo podporo zahtevi, da se kipi vrnejo na Brdo. Sedanja vlada s tem verjetno ne bo imela težav. Slovenskim politikom, ki na Brdu gostijo tuje državnike, pač ne more biti težko povedati, in to s ponosom in samozavestjo, da ti kipi spominjajo na upor in pravičen boj malega naroda za svojo pravico do obstoja.«

Kučanova izjava je primer lažnivega ideološkega hujskanja. »Neko skladišče v vojaškem muzeju v Pivki« so Depoji nacionalnih muzejev, torej ugledna ustanova Republike Slovenije. Od postavitve Depoja na prostem MNZS si ga je v Pivki lahko ogledalo več kot nepredstavljivo več obiskovalcev, kot bi jih v tem času videlo kipe na Brdu in v Poljčah.

Tako Kučan kot drugi napadalci na Depo na prostem neprestano podtikajo, naj bi bili kipi v dobrem stanju, naj bi šlo za »pretvezo, da gre za njihovo restavriranje«.

Ni pa šlo za nobeno pretvezo. Šlo je za ukrepanje v skladu s kulturno-varstvenimi pogoji, ki so določali: »1. Pred pričetkom nameravanega posega je potrebno ugotoviti stanje kipov in pisno opredeliti optimalne klimatske in druge pogoje za njihovo hranjenje. Ker so kipi trenutno predmet konservatorsko-restavratorskih posegov, so lahko te ugotovitve in opredelitve sestavni del konservatorsko-restavratorskega poročila.

2. Obravnavano zbirko kipov je zaradi svojih kvalit, ki so povzete v priloženi oceni postavitve zbirke, možno predstaviti na takšno lokacijo, ki bo primerna likovni izraznosti in poudarkom posameznih skulptur, hkrati pa mora biti lokacija dobro dostopna širši javnosti.«¹⁷⁴

Poročilo restavratorskega centra o stanju kipov pove, da so kipi resno ogroženi tako zaradi slabe izdelave kot zaradi odsotnosti

vsake strokovne nege, potrebni so temeljitih posegov in rednega vzdrževanja.¹⁷⁵

Dvomi v nujnost konservatorsko restavratorskih posegov so bili stalnica medijskega in političnega obstreljevanja, čeprav so z Restavratorskega centra stalno poudarjali, da so posvetili posebno pozornost oceni stanja kipov in pripravi konservatorsko-restavratorskega programa v skladu s kulturno-varstvenimi pogoji. Sredi januarja 2021 so na vprašanje ZZB pojasnili, da opravljajo »vse potrebne predhodne raziskave, ki bodo podlaga za dokončno odločitev, kako in s kakšno metodo bomo izvajali konservatorsko-restavratorske posege na posameznih plastikah. Gre za različne avtorje, različne livarje in litine, ki zahtevajo natančen pristop. Delo na zbirki opravljamo v sklopu naše redne dejavnosti in pri tem smo kadrovsko in finančno omejeni. V lanskem letu smo tako že opravili del predhodnih raziskav, in sicer meritve z rentgensko fluorescenčno spektroskopijo (XRF), izvedli smo fotografsko in grafično dokumentacijo in raziskali zgodovinske vire. V letošnjem letu bomo izvedli še vzorčenje sekundarnih produktov na površini z interpretacijo rezultatov, pregled obstoječega arhivskega gradiva in literature, 3D zajem podatkov, kartiranje poškodb in sprememb na površini ter odvzeli sonde na površini.«

Restavratorski center je kipe na Brdu začel obravnavati kot pomembno novost: »V celoten poseg je vključeno večje število slovenskih in tujih strokovnjakov, saj obravnavane skulpture spadajo v posebno skupino spomenikov iz bron in bakra, ki so hranjeni na odprtem in za katere si strokovnjaki ZVKDS v zadnjih letih prizadevamo, da se tudi pri nas uveljavijo sodobne mednarodne smernice konserviranja in vzdrževanja.«

Priprava tega programa ni pomembna samo za zbirko iz Vile Bled, ampak za stotine bronastih spomenikov v spominski krajini partizanskega gibanja, ob katerih se odpirajo podobna vprašanja kot pri zbirki v Depoju na prostem MNZS.

Martina Lesar Kikelj je na posvetu na MK poudarila, da je bila v zvezi tudi s temi postopki ustanovljena zaenkrat začasna komisija za obravnavo kovinskih – bronastih in bakrenih skulptur na prostem.

Toda Kučanu in tovarišem je bilo in jim je še to propadanje prav malo mar.

Nič manj skregana z resničnostjo je Kučanova izjava, da »slovenskim politikom, ki na Brdu gostijo tuje državnike, pač ne more biti težko povedati, in to s ponosom in samozavestjo, da ti

¹⁷⁴ Javni zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj, Kulturnovarstveni pogoji za poseg v spomenik državnega pomena Brdo pri Kranju – Posestvo gradu Brdo (EŠD 907), in sicer za premestitev kipov z Brda in Poljč, 14. februar 2022.

¹⁷⁵ Nina Žbona, Emanuela Querini, Marta Bensa, Simoneta Gherbez, Silvo Metelko: *Program in popis del – zbirka bronastih spomenikov s posestva gradu Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Restavratorski center, 21. marec 2023.

kipi spominjajo na upor in pravičen boj malega naroda za svojo pravico do obstoja.

To je izjava, ki skuša nadaljevati utopije in mitomanije titoizma. »Pravica do obstoja« je po Kučanovo tudi zloraba upora proti okupaciji za izvedbo stalinistične revolucije, izzivanje državljanske vojne, razredni boj, enopartijska diktatura, policijska država, trajno in sistematično kršenje osnovnih človekovih pravic in še bi lahko naštevali. S tem Kučan skoraj neposredno pove, da podpira politiko Zorana Jankovića, ki v duhu titoističnega sistema ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil zanika pravico žrtev titoizma do groba in spomina.

Iluzije Brda in resničnost Pivke

V izjavi ALU so v Kučanovem duhu o Parku vojaške zgodovine v Pivki zapisali: »Odpeljani so namreč v Park vojaške zgodovine Pivka, kjer na novo postavljeni in interpretirani ne bodo več na očeh politikov in drugih pomembnih gostov, ki so vabljeni na Brdo. V Pivki bodo zgolj še bronasta trupla v depoju zgodovine, nič več živa zgodovinska pripoved o preraščanju partizanske borbe v delo povojnega časa s poudarjanjem tipiziranih figur časa.«

Bilo bi imenitno, če bi podpisniki s Kučanom na čelu povedali za vsaj en državniški obisk, ki so ga peljali gledat kipe, odrinjene za živo mejo pri nogometnem igrišču na Brdu. Nasprotno pa je kipe v Pivki videlo na desettisoče obiskovalcev parka, med njimi tudi kak minister in visoki uradniki sedanje Vlade RS, da o visokih obiskih iz tujine niti ne govorimo. Postavitev sprejemajo z zanimanjem, mnogi s pohvalami. Izražene kritične glasove glede same postavitve v Pivki lahko preštejemo na prste ene roke.

V drugi izjavi so prav tako izrazili zaničevanje do postavitve Depoja na prostem MNZS in do Parka vojaške zgodovine samega in kot že v kaki izjavi prej so zašli v veselje »vrtnih skulptur«: »Tlačenje kipov v dveh vrstah za ograjo ustvarja plitko in skrajno posplošeno interpretacijo tako povojnega časa kot skulptur povojne javne plastike, brez vsakega razumevanja izraznih, formalnih in motivnih značilnosti umetnostnega obdobja. Ustvarja se nekakšno simbolno pokopališče zgodovine, brez kakrš neko poveze z avtorskimi izrazi kiparjev, v svojem času ključnih slovenskih in hrvaških avtorjev, predvsem pa brez razumevanja, da gre – z izjemo kipov Tita in Kurirčka – za celosten, programski sklop vrtnih skulptur, ki so skupaj nastopale kot okrasna in ikonografska dopolnitev parkovne ureditve protokolarne posestva. Ker gre za redek, pravzaprav edini primer takšne celostne umetnine pri nas, je še toliko bolj pomembno, da ta neokrnjena in v parkovnem okolju, s katerim skupaj predstavlja duh časa,

tudi ostane. Z izruvanjem zbirke iz konteksta Parka Brdo sta zgodovinska in umetnostna pričevalnost tako zbirke kot parka bistveno okrnjeni.«

Če v spletnem registru kulturne dediščine iščemo »vrtno skulpturo«, jih ne najdemo. Če iščemo pod »skulptura«, sicer dobimo nekaj kipov.

Pod »vrtno skulpturo« dejansko lahko iščemo kake palčke in podobna bitja v vrtnarskih in podobnih trgovinah pod izdelki za prosti čas.

Oznaka »celosten, programski sklop vrtnih skulptur« seveda nima nobene opore v dejstvih. Če bi res šlo za »celosten, programski sklop vrtnih skulptur«, bi bilo verjetno znano, kdaj in zakaj so kipi nastali, kdaj in kje so bili postavljeni, kdaj in kam premaknjeni.

Oznaka »celosten, programski sklop vrtnih skulptur« je močnejša kot to, da v odloku o razglasitvi Brda za kulturni spomenik državnega pomena piše, da se z njim ščiti vrtno skulpturo.

Ne nazadnje je Gojko Zupan na posvetu na MK kiparsko zbirko na Brdu označil kot okrasje za muzejske dvorane, protokolarne vile in vrtove ali javni prostor.

Še bolj za lase privlečena je trditev, da naj bi bila postavitve na Brdu »sklop vrtnih skulptur, ki so skupaj nastopale kot okrasna in ikonografska dopolnitev parkovne ureditve protokolarne posestva«. Gre predvsem za dejstvo, da podpisniki s Kučanom na čelu nočejo dojeti, da sta bila iz Vile Bled v Polje odpeljana dva ključna kipa zbirke: Bombaš in Partizanska družina. Prav tako nočejo razumeti, da večina zbirke v Vili Bled sploh ni stala v parku, ampak je bila oprema same Vile Bled. In če že govorimo o prvotni in namenski lokaciji zbirke, je to lahko predvsem Vila Bled.

Odkritje te zbirke kot izredne dragotine petdesetih let je razmeroma pozno. Če pogledamo v monografijo Špelce Čopič, obravnava vsega 13 kiparskih spomenikov, nastalih do leta 1950. Kipov iz Vile Bled ne omenja.

Vila Bled ni bila deležna posebne obravnave varuhov dediščine, brez varstvenega režima je vpisana v register kulturne dediščine. Med značilnostmi je omenjen tudi rastlinjak. Trenutno je v razpadajočem stanju. Sta pa tam dva reliefa, ki bi morda sodila v kiparsko zbirko Vile Bled.

Da se s kipi nihče ni posebej ukvarjal, nam kaže tudi dejstvo, da ne o prvi ne o drugi postavitvi v parku na Brdu ni ohranjena strokovna dokumentacija.

Te pomisleke navajam zato, ker se sprašujem, koliko podpisnikov s Kučanom na čelu je videlo te kipe na Brdu in v Poljčah in koliko si jih je ogledalo postavitev Depoja na prostem MNZS v Pivki.

PRILOGA 8

Republika Slovenija in spomeniki

S pokrajino rdeče zvezde so povezana spraševanja o tem, kako da sta LRS/SRS zmogli toliko »spomenikov revolucije«, RS pa ni bila sposobna postaviti niti enega pomembnejšega spomenika svojim zgodovinskim mejnikom in dosežkom. Tako se sprašujejo predvsem zagovorniki starih totalitarnih časov, ki ne morejo sprejeti, da je RS grajena na povsem drugačnih ustavnih in civilizacijskih temeljih kot LRS/SRS in se jim zdi, da bi morali spet vzpostavljati državno reguliran kult spomina.

Po drugi strani pa tudi osamosvojitelji in tisti, ki RS sprejemajo kot drugačno od LRS/SRS, spomenikom, muzejem, poimenovanjem, praznovanjem niso posvečali posebne pozornosti.

Toda za začetek je morda dovolj ugotovitev, da RS ne goji državnih kultov niti kultov osebnosti niti tabujev, laži in mitomanije.

Pa vendar v spominski pokrajini RS opažamo marsikaj zanimivega, kar govori o slovenskem občestvu, tako o iskanju smisla kot tudi bojevanjih za dušo naroda. Svobodno vzdušje rojeva zanimivosti, s katerimi se prav gotovo premalo ukvarjamo.

Če nam primer primorskega vzorca komunistične okupacije spomeniške krajine pove, da je v treh desetletjih po vojni med javnimi spomeniki več kot 90 odstotkov »spomenikov revolucije«, se sedaj pojavljajo bolj uravnoteženi izbori. Namesto merila, da je za čast in slavo in spomenik in poimenovanja dovolj, da si bil komunist in da si za komunizem dal življenje, se zgodovinske zasluge in uspehi merijo v časovno in vsebinsko bolj utemeljenih tehtanjih.

Nastaja več zbirk kipov zaslužnih osebnosti. Ne samo slovensko omejenih, ampak tudi onih, ki so šli v vesolje – aleja pionirjev kozmonavtike v Vitanju, ali onih, ki so pesniško povezani s Slovenijo – pot Prešernovih sodobnikov v Kranju.

Pred gradom v Ormožu stojijo doprnski kipi pomembnih oseb Ormoža in okolice. Nastajali so »po letu 1975, so posvečeni pisatelju in publicistu Božidarju Borku, pisatelju in publicistu Rudu Jurčecu, pesniku Stanku Vrazu, teologu in mladinskemu pisatelju Francu Ksaverju Mešku, škofu Ivanu Jožefu Tomažiču, teologu in pisatelju Stanku Cajnkarju, psihologu, filozofu in antropologu dr. Antonu Trstenjaku, arhitektu Dušanu Moškoni, narodnemu buditelju Božidarju Raiču, vinarju svetovnega slovesa Stanku Čurinu in pisateljici Erni Meško«. ¹⁷⁶

Podobnih zbirk krajevnih osebnosti, ki dokazujejo, da je RS spodbudila iskanje »pozabljenih« prednikov, je še nekaj.

Prevlado arhitektov nad kiparji in drugimi likovniki je čas RS samo okrepil. Čas bi bil, da bi razmislili o tem, kako kiparjem in drugim likovnikom ponuditi več priložnosti.

Naj kot primer vzamem Metoda Frlica, ki je ustvaril vrsto izjemnih javnih spomenikov. Med njimi so tudi kipi v aleji za služnih Ločanov. Tam je zbrana pisana družba, ki jo popestrijo prav Frliceve portretne poglobitve in domislice. Sodijo med tiste Frliceve portrete, pri katerih se je, kot je zapisal Marko Košan, »izkazal z mojstrsko intuitivno improvizacijo, s katero je značilni telesni in obrazni fiziognomiji upodobljenca dodal še zvrhano mero lastne interpretacije njegovih značajskih potez, kakor jih vidi in občuti sam«. ¹⁷⁷

Frlic sam pa je ob dvajsetletnem nastajanju aleje popisal izkušnje s sorodniki portretirancev in naročniki oz. pobudniki postavitve kipov, da je bila to »zanimiva izkušnja. Srečeval sem se z različnimi situacijami, ki sem jih reševal na način, da sem poskušal ščititi tudi umetniško svobodo. Mnogokrat mi je uspelo, če so me ocenjevali umetniški analfabeti, so nastali problemi.«

Toda problem niso bili samo odnosi do umetnika, bolj zanimivi so politični spori okoli izbor. Leta 2015 so nevladnice iz združbe Tri zahtevale tudi uvrstitev kake ženske. Od treh njihovih predlogov so izbrali zdravnico Marijo Bračko. Obrat občinske oblasti v Škofji Loki na levo pa je podrl nekako umerjeno sestavo aleje zaslužnih. Zavrnen je bil predlog, da se vanjo uvrsti škofa Andreja Karlina, so pa alejo sklenili s kipom komunističnega aparatčika Zdravka Krvine.

Škof Karlin pa je bil postavljen v novo alejo škofov v Stari Loki, kjer se mu je pridružil še škof Abraham.

Če pa se vrnemo k RKD, tam Frlicev Ziherl ni vpisan, je pa vpisan portret Borisa Ziherla Toneta Logondra, ki je bil odkrit leta 1981. Če pa gremo k alejam, škofjeloške aleje ne najdemo, je pa vpisana precej skromnejša aleja slavnih rojakov v Zabreznici.

In če se vrnemo k dediščinjenju, se seveda vprašamo, kakšna bodo merila za dediščinjenje portretov, da bomo lahko primerjali, kakšno je bilo dediščinsko sito za nasilne revolucionarje in kakšno za ustvarjalce civilizacije.

1989 je nastalo prvo krožišče, do leta 2014 jih je bilo več kot 350, leta 2018 več kot osemsto. In nastajajo še nova.

Na krožiščih vidimo neke vrste anketo, ki govori o krajevnih okusih, o oblastnih/naročniških voljah, o duhu naše dobe.

Če se dotaknemo preteklih časov, je skupna odsotnost tako revolucije kot tudi krščanstva – pa slednjega je malce več kot revolucije (sveti Jurij).

¹⁷⁶ Spomeniki pred gradom Ormož. https://pmpo.si/stalne_zbirke/spomeniki-pred-gradom-ormoz/

¹⁷⁷ Marko Košan, Duh portreta. V: Metod Frlic, *Sočasni svetovi Metoda Frlica*. Todraž: Modrijan, 2020.

Prav tako ni take ali drugačne zmagoslavnosti, morda o slovenski zadržanosti govori tudi odsotnost erotičnega, žgečljivega.

Čeprav naj bi veljalo, da naj postavitev, ki bi se spogledovale z alkoholizmom, na krožiščih ne bi bilo, pa jih ne manjka: pletenka, majolika, preša, vinograd, klopotec ...

Prevladuje domoljubje in domoznanstvo. Na krožiščih opozarjajo na hmeljarstvo, štorke, konje, steklarstvo, mineralno vodo, kamnoseštvo, letalstvo, furmanstvo, mamute, zmaje, železarstvo, farmacijo, spidvej, coklarstvo, oranje, splavarstvo, kovaštvo, golf, mlinarstvo, železnico ...

Med zgodovinskimi in mitskimi pojavi omenimo situlo, prazgodovinsko sponko, argonavte. Na krožiščih pa so tudi zahtevnejše postavitve. Naj omenim spomenik Klemena Rodmana Avsenikom, Črta Freliha bohinjškemu vremenu, Janeza Lenassija slavolok samostojnosti v Kopru.¹⁷⁸

Ob postavitvah krožišč se sproža dialog, vidno je zmrdivanje nekaterih nad vsebinsko in izvedbeno preproščino nekaterih krožišč, obenem pa se odpirajo tudi mecenske pobude. Omenimo, da so »v Tepanjah (so) v krožišču postavili moderno veliko skulpturo priznanega nemškega umetnika Thomasa Schönauderja iz Düsseldorfa, ki je v tem tednu tudi osebno sodeloval pri postavitvi v krožišče. Naziv skulpture je CULTIVATOR XXV in bo podrobneje predstavljena v umetnikovi knjigi, ki bo izšla naslednje leto. Izdelana je bila namensko za krožišče v Tepanjah, je iz nerjavečega jekla s posebno obdelano matirano površino. Za idejno zasnovo in projekt je zaslužen Peter Ofentavšek, ki bo skulpturo podaril Krajevni skupnosti Tepanje in občini Slovenske Konjice.«¹⁷⁹

Glede dediščinjenja krožišč pa se bomo morda nekoč vprašali, kako so lahko v RKD tako velikodušno vpisovali »spomenike revolucije«, obenem pa se tako živahnemu pojavu, kot so krožišča, uspešno izogibajo.

Tako se lahko vprašamo ob kateri koli temi, ki jo preverjamo v RKD. Npr. za Planico v RKD piše: »Športni center s smučskimi skakalnicami K 120, K 90, K 25, K 40 in letalnico K 185, Smučarskim domom SK Ilirija z depandanso, ambientom smučišč in igrišč. 30. leta 20. stoletja, S. Bloudek, brata Gorišek.« Pa je

kritična točka danes bistveno dlje, zgrajen je eden velikih slovenskih športnih centrov nove generacije.

Kako to, da sta od stadionov v RKD samo oni za Bežigradom v Ljubljani in Ljudski vrt v Mariboru, ni pa drugih, zlasti športnega kompleksa v Stožicah? Kje so bazeni, športne dvorane ...

Od tovarn so v RKD vpisane Tekstilna tovarna Ajdovščina, Babna Gorica – Ruševine tovarne Torfanstalt, Bistrica pri Trziču – Peko, Slamnikarska tovarna Domžale, Izola – Tovarna Delamaris, Ljubljana – Cukrarna, Tovarna pletenin Angora kot del območja gradu Rakovnik, Ljubljana – Poslopje tovarne Rog, Ljubljana – Rižarna, Ljubljana – Tobačna tovarna, Ljubljana – Tovarna Kolinska, Ljubljana – Tovarna Litostroj, Ljubljana – Tovarna Utensilija, Ljubljana – Žabkarjeva tovarna, Maribor – Mariborska tekstilna tovarna, Mengeš – Stavba Trdinov trg 4 (Slamnikarska tovarna Stemberger-Mellitzer, Tovarna Melodija Mengeš), Piran – Tovarna Salvetti, Seča – Tovarna Začimba, Tržič – Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, Škofja Loka – Tovarna Šešir, Šoštanj – Vošnjakova tovarna, Železniki – Tovarna NIKO.

Tudi novodobnim trgovinam slabo kaže. Večina vpisov trgovin je pri razglašanih pomembnejših hišah, v katerih so bile trgovine. Od Petrolovih servisov sta v RKD le ljubljanska na Viču in na Tivolski.

Spet se sprašujemo, kakšen je odnos RKD do RS. Kakšna bo strategija vpisovanja nove industrije, trgovine ..., novih časov podjetnosti in ustvarjalnosti?

Mostovi: železniški (29), pri cestnih bolj kamniti (89) in leseni (10) kot drugi. Pojem avtocesta nima zadetkov. Pa so avtoceste največji infrastrukturni projekt v slovenski zgodovini, izpeljan pa v RS.

RS tako še čaka na svoj RKD, v katerem bi se videli nacionalni dosežki in primerjave s prejšnjimi časi.

Sam razumem, da so varuhi dediščine ujeti v brezupno administriranje in da se, če se le da, tako kot mnoge druge slovenske ustanove, izogibajo soočanju in tudi možnih sporov s politiko in javnostmi. Vendar pa je dialog o vprašanih, ki sem jih načel, najbolj razumno izhodišče za iskanje poti iz sedanje omrtvičenosti.

¹⁷⁸ Jaka Babnik, Miha Colnar, *Top lokacija*, Ljubljana 2017.

¹⁷⁹ V tepanjskem krožišču nova skulptura. *Novice.si*, 18. oktobra 2022. <https://novice.si/page/v-tepanjskem-kroziscu-nova-skulptura/>

Uredil: Jože Dežman

3.450 UMORJENIH – BRATOMOR V JAMI POD MACESNOVO GORICO

Poročilo 6 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč

© Družina d. o. o., 2024

Prva izdaja

Jezikovni pregled: *Vida Frelih*

Korekturno branje: *Lejla Križanič*

Oblikovanje: *Klemen Kunaver*

Slika na naslovnici: *Črtomir Frelih, Šopek*

Izdala in založila: *Družina d. o. o.*

Za založbo: *Tone Rode*

Naklada: *800 izvodov*

Tiskano v Sloveniji

Ljubljana, 2024

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1941/1946"(082)
323.28(497.4)"1941/1946"(082)
726.84:94(497.4)"1941/1946"(082)

3.450 umorjenih : bratomor v Jami pod Macesnovo Gorico : 6. poročilo
Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč / uredil Jože
Dežman. - 1. izd. - Ljubljana : Družina, 2024

ISBN 978-961-04-1096-6
COBISS.SI-ID 192336899